

T.C.

İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALTHUSSER'İN HUKUK GÖRÜŞÜ BAĞLAMINDA İDEOLOJİ
VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ**

EREN AKGÜN

KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

PROF. DR. AHMET ULVİ TÜRKBAĞ

İSTANBUL – 2022

T.C.

İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALTHUSSER'İN HUKUK GÖRÜŞÜ BAĞLAMINDA İDEOLOJİ
VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ**

EREN AKGÜN

KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

PROF. DR. AHMET ULVİ TÜRKBAĞ

İSTANBUL – 2022

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasında yazımına kadar tüm safhalarında etik dışı olabilecek bir davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, bu tez çalışması ile elde edilmeyen tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynakçaya aldığımı, yine bu tez çalışmasında ve yazım sırasında patent ve telif haklarımı ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

Eren AKGÜN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE İDEOLOJİ

1. ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE TOPLUMSAL FORMASYON ÜZERİNE	3
1.1. Kapitalist Üretim İlişkileri ve Yeniden Üretim	4
1.1.1. Genel Hatları ile Kapitalist Üretim İlişkileri	4
1.1.2. Kapitalist Üretim Tarzında Yeniden Üretim	10
1.2. Toplumsal Formasyon.....	12
2. İDEOLOJİ ÜZERİNE.....	17
2.1. Marx ve İdeoloji	20
2.2. Marx Sonrası İdeoloji	27
2.2.1. Lenin.....	27
2.2.2. Mannheim.....	28
2.2.3. Gramsci	29
2.3. Frankfurt Okulu ve Günümüz İdeoloji Yaklaşımları.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUK VE İDEOLOJİ

1. BİR FETİŞ UNSURU OLARAK HUKUK	36
1.1. Fetişizm	36
1.2. Meta Fetişizmi.....	38
1.3. Hukuki Fetişizm	39
2. BİR SINIF ARACI OLARAK HUKUK.....	42
3. HUKUKİ FEMİNİZM VE İDEOLOJİ	48
4. SUÇ VE İDEOLOJİ	54
5. KLASİK MARKSİST HUKUK ANLAYIŞI.....	59
5.1. Paşukanis'in Meta Mübadelesi Okulu ve Hukuk Öznesi Görüşü.....	61
5.2. Klasik Marksist Hukuk Anlayışının Bir Eleştirisi	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTHUSSER, HUKUK İDEOLOJİSİ VE YENİDEN ÜRETİM

1. ALTHUSSER VE İDEOLOJİ.....	74
1.1. Althusser’de İdeolojinin Yeniden Tanımlanması.....	74
1.2. Devlet Aygıtı ve Devletin İdeolojik Aygıtları.....	78
1.2.1. Devlet.....	78
1.2.2. Devletin İdeolojik Aygıtları.....	80
2. ALTHUSSER VE YENİDEN ÜRETİM.....	83
2.1. Üretim Araçlarının Yeniden Üretimi.....	86
2.2. Emek Gücünün Yeniden Üretimi.....	86
3. ALTHUSSER’DE HUKUK İDEOLOJİSİNİN İŞLEVİ.....	88
3.1. Althusser’de Hukukun Tanımlanması.....	88
3.2. Bir İdeolojik Aygıt Olarak Hukukun Özneye Seslenişi.....	94
3.3. Üretim İlişkilerinin İnşası ve Hukuk İdeolojisi.....	100
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	108

KISALTMALAR

Akt. : Aktaran

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

Ed. : Editör

EHÇ : Eleştirel Hukuk Çalışmaları

SAÜ : Sakarya Üniversitesi

s. : sayfa

TDK : Türk Dil Kurumu

vb. : ve benzeri

vs. : ve sair

ÖZET

Bu çalışmada, Althusser felsefesinde iki yönlü işlev gören hukuk ele alınmıştır. Althusser açısından hukuk, bazen bir baskı aygıtı olarak devletin cezalandırıcı yüzü, bazen de devletin ideolojik aygıtları içerisinde bir eşitlik ve özgürlük teminatı olarak işlev görmektedir. Althusser, toplumsal açıdan üretim kadar yeniden üretim ilişkilerinin de önemine değinmektedir. Ona göre yeniden üretim sadece araçların yenilenmesi değil aynı zamanda bir zihniyetin sürekli yenilenmesidir. Bu süreçte ise hukuk ideolojisi önemli bir yere sahiptir. Hukuk bu anlamda ideolojik bir işlevle kapitalist üretim ilişkilerini soyutlayarak herkesin özgür ve eşit olarak emeğini satmasına ortam hazırlamaktadır. Hukuk ideolojisi tarafından yaratılan bu eşitlik ve özgürlük algısı netice itibarıyla büyük bir adaletsizliğin her defasında yeniden üretilmesini sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Althusser, Hukuk İdeolojisi, Üretim İlişkileri, Yeniden Üretim

ABSTRACT

In this study, law which has a dual function in Althusser's philosophy, is discussed. For Althusser, law sometimes functions as a punishing face of the state as an instrument of oppression, and sometimes as a guarantee of equality and freedom within the ideological apparatus of the state. Althusser mentions the importance of reproduction relations as well as production from a social point of view. According to him, reproduction is not only the renewal of tools, but also the continuous renewal of a mentality. In this process, legal ideology has an important place. In this sense, law, with an ideological function, allows everyone to sell their labor freely and equally by isolating capitalist production relations. This perception of equality and freedom created by the ideology of law, as a result, ensured that a great injustice was reproduced every time.

Key Words: Althusser, Relations of Production, Ideology of Law
Reproduction

GİRİŞ

Althusser'e göre, kapitalist üretim tarzı içerisinde yer alan emek gücünün yeniden üretimi bu süreçte büyük önem taşımaktadır. Althusser açısından emek gücünün yeniden üretimi sadece maddi koşulların (ücret, mekânsal koşullar ve üretim aletleri) değişmesiyle sağlanamaz. Bunun için aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de yeniden üretilmesi gerekmektedir. Toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi sürecinde devlet bünyesindeki kurumlarını (gerek baskı aygıtlarını gerek ise de ideolojik aygıtlarını) kullanmaktadır. Devlet bu kurumlar aracılığıyla iş gücü sahiplerine terbiye ve görgü kurallarını, yurttaş olma bilincini, mesleki vicdanı ve genel anlamda içinde yaşadıkları topluma ait kurallara uymayı sağlamaya çalışmaktadır. Bu aşamada ise devletin ideolojik aygıtları devreye girmektedir. Althusser'e göre hukuk, devlet için hem baskı aygıtı hem de ideolojik aygıt kapsamında olmasına karşın ideolojik açıdan daha mühim bir öneme sahiptir. Yine ona göre hukuk, ideolojik olarak üretim ilişkilerini toplumsal oluşum içinde sürdürmek için vazgeçilmez bir araçtır. Bu bağlamda devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak bireylerin özgür ve özerk olduklarına ikna etme aşamasında onları özne olarak kurmaktadır. Bu aşamadan sonra onlara birer özne olarak seslenilmektedir. Örneğin dinsel ideoloji, bireyleri belirli bir yaştan sonra baskı altına almaya başlayarak kendisine maruz bırakmaktadır. Althusser bunu hukuk ideolojisine ilişkin olarak şöyle açıklamaktadır: “*İşte senin kim olduğun sen Pierre'sin. İşte senin kökenin... İşte senin dünyadaki yerin, işte senin ne yapacağın, eğer sevginin yasasını gözetirsen kurtulacaksın.*”¹ Bu durum hukuk ideolojisi için de geçerlidir. Hukuk ideolojisinde büyük özne adalet, kendisine maruz bırakılan özneler ise hür ve eşit insanlar, bir diğer anlamda hukuki öznelerdir.

Althusser ile ilgili olarak yapılan literatür araştırmasında genel itibarıyla Althusser'in ideoloji teorisi konu olarak seçilmiş ve bu hususta makaleler, tezler yazılmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere Althusser için hukuk ve hukuk ideolojisi, devlet için gerek bir baskı aygıtı gerekse ideolojik aygıttır. Bu minvalde yazılması düşünülen bu tezde, kapitalist toplum ilişkilerinde hukukun işlevinin ortaya

¹ Althusser, Louis, *Yeniden Üretim Üzerine*, (Çev. Ergüden, A. Işık; Tümertekin, Alp), İthaki Yayınları, 2. Baskı, 2008, İstanbul, s. 300

çıkarılması ve hukukun ideolojik bir aygıt olarak toplumdaki bireylerin çağırılma (interpellation) yoluyla bireyin özneye dönüşümündeki yeri araştırılacak olup yine bu hususta hukukun ideolojik konumu tartışılacaktır. Bununla bağlantılı olarak yazılması planlanan bu tezde, Althusser'de iş gücünün yeniden üretilmesi ile ideolojinin ilişkisi ortaya konularak iş gücünün yeniden üretilmesinde ideoloji ile arasındaki ilişki saptanmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte ideolojinin bu anlamdaki işlevi tespit edilerek hukuk ideolojisinin öznenin oluşumundaki etkisine değinilecektir.

Tezin amacı ve konusuna değinildikten sonra içeriğinden de bahsetmek gerekirse tezin üç aşamadan oluşması planlanmıştır. İlk bölüm, tezin temelini oluşturan üretim ilişkileri ve ideoloji kavramlarının genel açıklamalarından oluşmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak genel hatları ile üretim ilişkileri ve üretim ilişkilerinden etkilenecek oluşan toplumsal formasyon kavramı ele alınmaktadır. İlerleyen aşamalarda ise ideolojinin ne olduğu, geçmişten günümüze nasıl konumlandığı ve toplumsal ilişkiler içerisindeki konumundan bahsedilmektedir.

İkinci bölümde ise hukuk ile ideoloji ilişkisi ele alınmıştır. Bu bölümde, hukukun bir ideoloji olduğu ya da hukukun egemen ideolojinin bir aracı mı olduğu ikilemi içerisinde, birçok farklı konu özelinde hukuk ve ideoloji ilişkisi değerlendirmesinde bulunulmuştur. Bu bölümün sonu itibarıyla ise Althusser'in görüşlerine geçmek adına, klasik Marksist hukuk görüşü içerisinde ideolojinin yerinden bahsedilerek Althusser'in yapısalcı bir bakış açısı ile bu görüşü eleştirmesine değinilmiştir.

Son bölümde de tezin ana kavramları olan üretim ilişkileri ve ideoloji Althusser'in görüşleri bağlamında incelenmiştir. Bu kavramların yeniden üretim ilişkilerinin devamını sağlamak adına öneminden bahsederek Althusser açısından hukukun bu süreçteki önemine değinilmiştir. Çalışmada son olarak Althusser'in hukuku bir ideoloji olarak nasıl yapılandırdığına dair açıklamalarda bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

1. ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE TOPLUMSAL FORMASYON ÜZERİNE

İşbu tezin yapılandırılması adına, bir giriş mahiyetinde ilk olarak ideoloji ve üretim ilişkileri açıklanacaktır. Üretim olgusu elbette ki kendi başına bir varoluş hikâyesinin esas başlığını oluşturmaktadır. Üreterek var olan toplum, yine üreterek varlığının devamını sağlamıştır. Üretim, en iptidai olanından en komplike olanına bütün ihtiyaçların karşılanması amacıyla yapılır. Üretim sadece yeme, içme, giyinme ve barınma ha en temel insani ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra sinema, tiyatro, müzik gibi kültürel aktiviteleri de kapsamaktadır.

Marksist anlamda kapitalist toplumsal düzen açısından üretim kavramının temel oluşturması, tarihin materyalist bir yoruma tabi tutulması ile alakalıdır. Karl Marx'a göre, üretim ilişkileri bir bütün olarak toplumun iktisadi yapısını oluşturur. Bu iktisadi yapı üzerine ise hukuki, siyasi bir üstyapı yerleştirilir.² Buradan yola çıkarak maddi üretim ilişkilerinin toplumsal ilişkilerin temeli olduğu kanısına varılmaktadır.

Üretim kavramı birçok farklı alanı kapsayacak nitelikte bir anlam ifade eder. Tezin konusu bağlamında ele alınacak üretim kavramı, genel anlamda toplumsal üretim ilişkileri üzerinden anlatılacaktır. Bu amaç doğrultusunda devam eden sayfalarda, kapitalist üretim ilişkilerinin kapitalist toplumun oluşumuna olan yansımaları ele alınacaktır.

² Marx, Karl, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı, (Çev. Belli, Sevim), Sol Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2016, s. 7-13

1.1. Kapitalist Üretim İlişkileri ve Yeniden Üretim

1.1.1. Genel Hatları ile Kapitalist Üretim İlişkileri

Kapitalist üretim ilişkilerinin unsurlarını anlatmadan önce, konuyu daha anlaşılır kılmak adına üretim ve daha kapsayıcı bir kavram olan üretim tarzlarına değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere insanoğlunun medeniyet kurma serüveni her ne kadar yazı ile gerçekleşmişse de toprağa dayalı yerleşik üretim medeniyetin temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda üretim, insanoğlunun en ilkel anlamda doğa karşısında gereksinimlerini karşılayabilmek için gerçekleştirdiği fiiller bütünüdür.

Üretim kavramının toplumsal ilişkiler bağlamında bir karşılığı olması adına üretim tarzı kavramının açıklanması gerekmektedir. Üretim tarzı, “*kurumsal, hukuki ve yönetsel düzenlemeler, siyasi organizasyonlar ve devlet aygıtı, ideoloji ve karakteristik toplumsal (sınıfsal) yeniden üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinden oluşan bir bütünlüğü işaret eder. Bu çerçevede içinde ‘kapitalist’, ‘feodal’, ‘Asya Tipi’ vb. üretim tarzlarını birbiriyle kıyaslayabiliriz.*”³ Bu veçhesiyle üretim tarzı, iktisadi olan ve olmayan birçok unsuru kapsayan geniş alan olarak tanımlanmaktadır.

Üretim tarzı kavramı, üretim güçleri ve üretim ilişkileri olarak adlandırılan iki farklı bileşenden oluşmaktadır. İlk unsur olarak üretim güçleri ise emek ve emek araçları olarak ikiye ayrılır:

1. Emek
2. Emek Araçları
 - a. Emegın araçları (ham madde)

³ Harvey, David, Sermayenin Sınırları, (Çev. Balaban Utku), Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 124

b. İş aletleri⁴

Üretim tarzını oluşturan diğer bir kavram ise üretim ilişkileridir. Üretim süresi boyunca insanlar sadece üretimin ana maddesi olan emek nesneleri ve bunları işlemek için kullanılan üretim araçları ile ilişki kurmaz, aynı zamanda bu süreç boyunca birbirleriyle de iletişim kurarlar. Bu ilişkiler üretim ilişkileri olarak adlandırılmaktadır.⁵

Emek – sömürü ilişkisinin yeniden üretiminin hedeflendiği üretim tarzı kapitalist üretim tarzıdır. Kapitalizme ilişkin bir tanım yapmak gerekirse:

“Kapitalizm, büyük bir oranda kâr kazanmak amacıyla üretime ve metanın ve hizmetlerin mübadelesine yönelik özel mülkiyet ve sermaye kullanımına dayanan ekonomik bir sistemdir.”⁶

Kapitalizm tarihi, feodalizm tarihi üzerine kuruludur. Feodal düzen hüküm süren Avrupa toplumlarında yeni bir arayış içerisinde gerçekleşen coğrafi keşifler neticesinde büyük bir zenginleşme meydana gelmiştir. Denizaşırı ülkelerden özellikle kıymetli madenlerin bu ülkelere taşınması (sömürülmesi) ile Avrupa’da ticari hayat büyük ölçeklere ulaşmıştır. Kapitalizm tarihi ile paralel olarak gelişen Sanayi Devrimi İngiltere özelinde yoğunlaşmaktadır. Coğrafi keşifler özellikle İber Yarımadası ülkelerinde başlamıştır. Bu ülkelerden getirilen ham maddeler ile hatırı sayılır bir zenginleşme yaşanmıştır. Buna karşın kapitalizm ve Sanayi Devrimi’nin İngiltere’de başlaması, kapitalizmin esas unsurlarının İngiltere’de oluşturulması ile alakalıdır. Sömürgeci devletlerin getirdikleri değerli madenleri özellikle İngiltere’deki silah ve çeşitli ticari emtiaya yatırması, İngiliz tacirlerde bir birikime neden olmuştur. İngilizler

⁴ Divitçioğlu, Sencer, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s.158; Aren, Sadun, 100 Soruda Ekonomi El Kitabı, Gerçek Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul, 1990, s. 14-15

⁵ Divitçioğlu, Sencer, Marksist “Üretim Tarzı” Kavramı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1971 s. 8-9

⁶ Landes, David S., Kapitalizmin Doğuşu, (Çev. Gündüz, Süleyman E.), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 30

bu değerli madenleri harcamak yerine biriktirmeye ve bir sermaye oluşturmaya başlamıştır.

Bu süreçten sonra Sanayi Devrimi ile birlikte (kömür ve buharlı makinelerin kullanımı) İngiltere’de kapitalist üretim sürecinin temelleri atılmıştır. Artık bu doğrultuda bir üretim süreci ve toplumsal yapı inşa edilmeye başlanmıştır. Fabrikalaşma ve makineleşme sonucunda el emeğine olan ihtiyaç azalıp üretim daha verimli hâle gelirken bir bütün olarak vasıfsız insan emeğine duyulan ihtiyaç da artmıştır. Bu netice ile çalışma saatleri insani boyutların üstüne çıkmıştır. Daha fazla çalışan işçi daha fazla artık değer üretmektedir.⁷

Kapitalist üretim süreci her zaman daha fazla artık değer oluşturmak için faaliyette bulunur. Kapitalist üretimin öncesinde var olan Asya tipi üretim tarzı ve feodal üretim tarzının toprakla olan üretim ilişkisi, kapitalizm ile birlikte yerini sermaye kavramına bırakmıştır. Bu düzen içerisinde sermaye ve üretim araçlarına sahip bir kesim, karşılarında ise emek gücünü bu kesime satmak zorunda olan işçi kesimi bulunmaktadır.⁸ Kapitalizm ve diğer üretim tarzları arasında sömürü adına bir benzerlik bulunsa da zorunluluklar açısından farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin feodal üretim tarzının egemen olduğu bir toplumda serf, yaşamını sürdürmek amacıyla günün belirli saatlerinde, üzerinde yaşadığı toprak sahibinin nam ve hesabına çalışmak zorundaydı. S erf bu zorunlu çalışmayı yapmadığında ise toprak sahibi tarafından toprağından kovulmaktaydı. Buna karşın kapitalist üretim düzeninde işçi, kendi hür iradesi ile kendi emek gücünü bir sermaye sahibine ücret karşılığında satmaktaydı. Bu düzen içerisinde sömürü, işçinin sarf etmiş olduğu emek gücünün parasal karşılığında daha düşük bir ücrete çalıştırılmasıdır.⁹

Kapitalist üretim sürecinde değer üretici asıl kavram, meta kavramıdır. Meta üretimi, üreticilerin bir ürünü kendi kullanımını ve ihtiyacı dışında başkalarına da satmak

⁷ Fülberth, Georg, Kapitalizmin Kısa Tarihi, (Çev. Usta, Sadık), Yordam Kitap, 4. Baskı, İstanbul, 2018 s.154

⁸ Keat Russel / Urry Jean, Bilim Olarak Sosyal Teori, (Çev. Çelebi, Nilgün), İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 132

⁹ Satlıgan Nail ve diğerleri, Kapital’in İzinde, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 117

amacıyla ürettiği zaman ortaya çıkan mal ve ürünlerin tamamıdır.¹⁰ Bu ekonomik değere sahip metaların değişimi onlara bir değişim değeri atfedilmesine neden olmaktadır. Bu değişim değerini nicel olarak belirleyen ana unsur ise üretiminde gerekli olarak kullanılan emek miktarı tarafından belirlenmektedir.¹¹ Buna karşın tarihin sadece bir zaman dilimi içerisinde emek ürünleri, mübadele değeri olarak tanımlanmaktadır. Bu zaman dilimi, Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü dönemdir.¹² Görüldüğü üzere kapitalizm öncesi dönemde insanlar metalar üretirken bu metalar sadece bir değişim değerine sahiptir. Fakat kapitalizm ile birlikte metaların, bir ihtiyacın karşılanması amacıyla dışında kâr elde etmek amacıyla üretilmesi ile metalar artık bir mübadele değerine sahip olmaktadır.

Metaların mübadele değerine sahip olması kapitalizmi diğer üretim tarzlarından ayıran başka bir unsurdur. Kapitalizmde esas unsur, meta üretimi değil de meta üretiminde işçilerin emeklerinin kullanılıp satışa çıkarılmasıdır.¹³

Kapitalist üretim tarzında, sistemin harekete geçirilmesinde en önemli pay bir manivela rolü gören sermayedir. Sermaye, her şeyden önce maddi bir değere sahiptir. Buna karşın her maddi değere sahip olan şey sermaye olarak değerlendirilemez. Örneğin işçilerin ve tarımsal faaliyette bulunan kişilerin maddi varlıkları sermaye değildir. Maddi değer kapitalistin elinde sermaye hüviyeti kazanmaktadır. Bunun sebebi ise sermayenin bir artık değer kazandırma gücüne sahip olmasıdır.¹⁴

Marx'a göre üretim araçları, para ve meta gibi birer bağımsız unsur olarak tek başına birer sermaye niteliği taşımaz. Bu unsurların bir araya gelerek bir sermaye gücü oluşturması ancak bir sistemin ürünü olarak mümkündür. Bu sistem içerisinde ilk olarak iki meta sahibi bir araya gelmelidir. Bir meta sahibi olarak kapitalist, sermaye aracı olarak elinde parayı bulundurmalı, diğer tarafta ise kendi değer yaratımı olarak

¹⁰ Keat Russel / Urry Jean, Sosyal Teori, s. 126

¹¹ Jalee, Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, (Çev. Ersoy, Süreyya), Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 19

¹² Satlıgan, Kapital'in İzinde, s. 100

¹³ Fine, Ben / Saad-Filho, Alfredo, Marx'ın Kapital'i, Yordam Kitap, 3. Baskı, İstanbul, 2010, s. 39

¹⁴ Kerov, Zubristoki Mitropoluki, Kapitalist Toplum, (Çev. Belli, Sevim), Sol Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1991, s. 20

bir meta olan emek gücünü, özgür iradesi ile satmaya kararlı bir işçi bulunmalıdır. Bu unsurların bir araya gelerek oluşturduğu sistem, kapitalist üretim tarzıdır.¹⁵

Meta üretimin asli unsurlarından birisi, iş bölümüdür. İş bölümü vasıtası ile toplumun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretim faaliyetleri içerisinde birbirinden farklı bölümler oluşturulmaktadır. Bu bölümler faaliyette bulunmak adına farklı türlerde uzmanlaşmalara ihtiyaç duymaktadır. Toplum içerisinde oluşan bu üretime dayalı iş bölümleri, toplum içerisinde birbirine ihtiyaç duyan kesimler tarafından oluşturulmaktadır. Mevcut durum bu kesimler açısından bir bağımlılık ilişkisi doğurmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisi neticesinde toplum içerisinde üretime olan ihtiyaç belirgin hâle gelmektedir.¹⁶

“Küçük ölçekli meta üretiminde”¹⁷ temel döngü, meta –para – meta olarak sembolleştirilir. Fakat ilerleyen aşamada ihtiyacı karşılamaktan öte para kazanmak için denkleme dâhil olan değişkenler mevcut denklemin unsurlarının yerini değiştirmektedir. Satmak için satın alan kişiler denklemi, para₁ – meta – para₂ döngüsüne çevirmişlerdir. Bu döngü içerisindeki para₂, para₁’den her zaman daha büyüktür. Çünkü kapitalistler bu işlemi her zaman kâr elde etmek amacıyla yapmaktadır.¹⁸

Bu kâr döngüsü içinde metaya eklenerek ona bir değer katan başka bir unsur ise emek gücüdür. Emek gücü Marx’a göre, “insanın, kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım değeri üretirken harcadığı ruhsal ve fiziksel yeteneklerinin tümü” olarak tanımlanmıştır.¹⁹

¹⁵ Marx, Karl, Kapital, 1. Cilt, (Çev. Selik, Mehmet; Satlıgan, Nail), Yordam Kitap, 7. Baskı İstanbul, 2015, s. 687

¹⁶ Satlıgan, Kapital’in İzinde, s. 102

¹⁷ Jalee, Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, s. 21

¹⁸ Jalee, Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, s. 21

¹⁹ Marx, Kapital, 2015, s. 181

Bu emek gücü tıpkı bir meta gibi kapitalist tarafından bir ücret karşılığında işçiden satın alınır. Emek gücünün değeri, emek gücünün var olması ve yeniden üretilmesi için işçinin tüm gereksinimleri vasıtasıyla belirlenir.²⁰

Kapitalist üretim sürecine ilişkin olarak emeğin metalaşması ve sermaye sahibinin bunun üzerinden kâr etmesi şu şekilde özetlenebilir: Günlük 8 saat çalışması gereken bir işçi düşünelim. Bu işçiye günlük çalışması sonucunda 60 birim değer ödenecektir. Buna karşı işçi 8 saat sonunda kazanacağı emeğinin karşılığı olan 60 birim değeri, 4 saat sonunda emeğini kattığı ürünlerden çıkarmıştır. Bunun yanı sıra, işçi üretim sırasında kullandığı ham madde ve iş araç - gerecinin yıpranma payı olarak 40 birim değeri de ürüne aktardığında ortaya 100 birim meta çıkacaktır. Kapitalist 4 saat sonunda 100 birim sermaye sağladığı üretimden 100 birim meta elde etmiştir. İşçi bu aşamadan sonra, geri kalan 4 saat boyunca kapitalistin kâr elde etmesi için çalışmaya devam edecektir. Bu süreç boyunca üretilen meta karşılığı, işçiye ödenmemiş bir artık değer, kapitalistin kâr hanesine yazılacaktır.²¹

Kapitalist üretim süreci içerisinde üretilen meta için en nihayetinde bir değer biçilmek zorundadır. Metalara ya ihtiyaç dâhilinde kullanım açısından ya da bir başka malla değişimi açısından bir değer biçilmektedir. Bu açıdan metaların kullanım ve değişim değeri olmak üzere iki değer biçimi mevcuttur. Kullanım değeri, bir malın bir insanın o mala olan ihtiyacını göstermektedir. Değişim değeri ise o malın başka bir malla olan değişim değerini göstermektedir. Bir malın değişim değerine sahip olabilmesi için bir kullanım değerine sahip olması gerekir. Fakat bir malın değerine karar vermek açısından kullanım değeri üzerinden bir değerlendirme yapılmamaktadır. Değer biçilebilmesi için bir kıstas mevcut olmalıdır. Değişim değerine sahip tüm mallar için ortak olan nokta hepsinin bir emek ürünü olmasıdır. Bu nedenle de bir malın üretim sürecinde toplumsal olarak harcanan emek miktarı, o malın değişim değerini belirlemektedir. Bu emek miktarı üretilen ürünlere iki şekilde tevarüs etmektedir. İlk emek türü, daha önceden üretim araçlarına yüklenen ve üretim aşamasında metaya geçen emek türü yani cansız emek türüdür. Diğer emek türü ise

²⁰ Jalee, Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, s. 24

²¹ Jalee, Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, s. 26

canlı emektir. Canlı emek türünde işçinin emeği doğrudan ürettiği metaya geçmektedir.²²

Metanın değerini belirleyen emek gücünün sisteme bir ücret karşılığında dâhil edilmesi kadar bu metanın gerek iktisadi gerekse toplumsal açıdan yeniden üretilmesi de büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle bir sonraki başlık altında metanın yeniden üretilmesi konusu ele alınacaktır.

1.1.2. Kapitalist Üretim Tarzında Yeniden Üretim

Kapitalist üretim tarzının işlemesi bir çark sisteminin işlemesine benzemektedir. Eğer çarklının tüm dişlileri tam ve muntazam bir şekilde işlerse bu sistem de devinimini mükemmel bir şekilde tamamlayacaktır. Kapitalistin başta sağladığı sermaye miktarının üstünde bir parasal değer kazanması için bu döngünün genişleyerek devam etmesi ve sürekli hâle gelmesi gerekmektedir. Bu sürecin bir tarafında, daha fazla kâr elde eden kapitalist bulunurken diğer tarafta ise sürecin asıl değer yaratıcısı olan ve asla kendi zenginliğini oluşturamayacak bir imkânsızlık halinde bulunan işçi yer almaktadır.²³

Kapitalizm döngüsü içerisindeki yeniden üretim sistemi, işçinin hem üretim hem de tüketim faaliyetlerinden kazanmasını mümkün kılacak bir sistem haline getirilmiştir. Yeniden üretim sürecinde kapitalist, iş gücünü satın aldığı işçiye ödemiş olduğu ücret karşılığıyla da bir anlamda kazanmış olur. *“Emek gücünün karşılığı olarak yatırılan sermaye, tüketimleri mevcut işçilerin adale, sinir, kemik ve beyinlerinin yeniden üretimine ve yeni işçilerin meydana gelmesine hizmet eden geçim araçlarına çevrilir”*.²⁴ Buradaki tüketim, işçinin bireysel tüketimidir ve bu tüketim, sermaye üretiminin ve yeniden üretimin esaslı bir unsuru hâline gelmektedir.²⁵

²² Sadun, 1990, s. 32-33 ; Brenkert, George G., Marx’ın Özgürlük Etiği, (Çev. Alogan, Yavuz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 179

²³ Marx, Kapital, 2015, s.551

²⁴ Marx, Kapital, 2015, s. 553

²⁵ Marx Kapital, 2015, s. 553

Kapitalist üretim ilişkilerinin gerek iktisadi gerekse toplumsal anlamda varlığını devam ettirmesi, bu ilişkilerin üretilmesi ve yeniden üretilmesi ile gerçekleşmektedir. Yukarıda kısaca özetlenen kapitalist üretim tarzının iktisadi anlamda yeniden üretimi, emek gücü satın alınan işçi üzerinden elde edilen artık değer sermaye olarak tekrar kullanımı ile mümkündür. Bu döngünün bu şekilde devamının sağlanması, sadece artık değer sisteme dâhil edilmesi ile mümkün görünmemektedir. Kapitalist üretim tarzının toplumsal anlamda yeni üretimi de gerekmektedir.

Marx açısından kapitalist üretim tarzında önemli olan para veya kârın elde edilmesi değil kapitalist ilişkinin üretimidir. Bu kapitalist ilişkiler malların üretimini kapsadığı gibi bu malların üretiminde emekleriyle dâhil olan insanlar arasındaki ilişkileri de kapsamaktadır. Bir anlamda kapitalist üretim tarzında her seferinde yeni mallar üretilirken aynı zamanda bu üretim süreci boyunca ücretli emeğin yeniden üretimi de sağlanır. Bir yandan üretim sürekli bir biçimde devam ederken diğer bir yandan ise toplumsal ilişkiler yeniden üretilir.²⁶

Bu yeniden üretim sürecinde kapitalist, iktisadi anlamda elde etmiş olduğu artık değer ve sermaye gücünü daha da büyütmüş olur. Emek gücünü satan işçi ise bu süreç sonunda kapitaliste daha bağımlı bir hâle gelir. Bu anlamda kapitalist ve emek gücünü satan arasındaki ilişki de yeniden üretilmiş olur.²⁷

Toplumsal yeniden üretim, iktisadi ve iktisat dışı birçok unsur açısından bir çatı kavram oluşturmaktadır. Toplumsal yeniden üretimde hane halkı önemli bir yer edinmektedir. Kapitalist sistemin devamı açısından ise hane halklarından kültürel, hukuki ve siyasi yönlendirmeler aracılığı ile sistem içerisine iş gücü dâhil edilmeye çalışılır.²⁸ Kapitalist sisteme dâhil edilme açısından tüketim olgusu ise işçiyi üretim

²⁶ Satlıgan, Kapital'in İzinde, s.130

²⁷ Satlıgan, Kapital'in İzinde, s.131

²⁸Marx, Sermayenin kendisinin olan emek gücünün yeniden üretimini güvence altına alabilmek için işsizliğin yüksek olduğu dönemlerde nitelikli işçilerin göçünü önlemek için siyasal araçları kullanmaya nasıl hazır olduğu örneklerini verir, Tom B., Marksist Düşünce Sözlüğü, (Türkçe Çev. Der. Mete, Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 608

sistemi içerisine yeniden dâhil edebilmenin cazibeli başka bir yolunu oluşturmaktadır.²⁹

1.2. Toplumsal Formasyon

Toplum birçok bireyin bir araya gelerek oluşturduğu, tanımlanması açısından maddi ve manevi bağların öne çıktığı bir kavramdır. Toplum kimi tanımlamalar neticesinde kolektif bilinci yansıtan bir “*düşünceler organizması*”³⁰ olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra toplum, içinde barındırdığı bireylerin birbirlerine hizmet ettiği bir oluşum olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu tanımları eksik hâle getiren ise bireylerin birbirine ettiği hizmet olgusunun sadece ekonomik yönden anlaşılmasıdır. Hâlbuki toplumu bir arada tutan sadece bireylerin karşılıklı olarak birbirlerine ettikleri hizmet değildir. Toplumda bir harç görevi gören ortak değer ve inanışlar da mevcuttur. Bu nedenle de hizmet dışında bu faktörlerin de toplumun oluşumunda ön plana çıkarılması gerekmektedir.³¹

Toplum kavramı lügat tanımı dışında anlaşılacak adına sosyolojik bir açıklamaya da ihtiyaç duymaktadır. Zygmunt Bauman’a göre toplum, “*onaylayan*”, “*yücelten*”, “*paylaşılan*” devasa bir aygıttır.³² Toplum içerisinde yaşayan bireyler bu ebedi kütle içerisinde yaşadığı tüm duygular için bir paylaşma ve onaylanma zemini arar. Bu paylaşım zemini onların mutlu olabilmesinin tek yoludur. Toplum da doğa gibi tek tek her bireyden önce var olan ve o öldükten sonra da var olacak olan bir yapıdır.³³

Toplumsal formasyon kavramını açıklamadan önce, Marksist anlamda toplum kavramına ve kapitalist anlamdaki toplumsal yapılanmaya değinilmesi gerekmektedir.

²⁹ Fine / Saad, Marx’ın Kapital’i, s. 84

³⁰ Öktem, Niyazi /Türkbağ, Ahmet Ulvi, Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet, Der Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2017, s. 270

³¹ Öktem / Türkbağ, Felsefe, Sosyoloji, Hukuk, s. 270

³² Bauman, Zygmunt, Bireyselleşmiş Toplum, (Çev. Alagon, Yavuz), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s.10

³³ Zygmunt, Bireyselleşmiş Toplum, s.10

Marx açısından toplum, bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerinin bir yansıması ve ürünüdür. Bireyler içinde buldukları toplumu seçmekte özgür olmadıkları gibi bunun neticesinde insanlar arası ilişkiler de tesadüfi değildir.³⁴ Marx toplumu üçe ayırarak ele alır: “toplumsallaşmış insan”³⁵, “toplumun tarihsel tipleri”³⁶ ve “herhangi bir belirli toplum”³⁷. Bunlardan ilki olan toplumsallaşmış insan bakış açısı ile toplumun temelini insanın kendisinin olduğu kanaatine ulaşır. Toplumun tarihsel tipleriyle de toplumun oluşumunda emeğin ve üretim ilişkilerinin aldığı biçimleri ele alır. Son olarak, herhangi bir toplum bakış açısı ile toplumun kültürel ve geleneksel dinamikler üzerine kurulu yapısını değerlendirir.³⁸

Marx tarihsel süreç içerisinde toplumları bir arada tutan ve bu toplum tiplerini belirleyen şeyin tamamen maddi bir yapıda olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle de toplumu bir arada tutan bağların, manevi açıdan güçlü dini veya siyasi olgular olmadığını ileri sürmektedir. Toplumun oluşumunda rol oynayan bu maddi yapı, en baştan beri insan ihtiyaçlarının karşılanması için girişilen üretim faaliyetleridir. Bir toplumda egemen olan üretim tarzı, o toplumun ticaretinden tüketimine kadar birçok ilişkinin yapılandırılmasında temel oluşturmaktadır. Bu üretim tarzı nesilden nesile aktarılan bir süreklilik hali de ihtiva etmektedir. Nasıl ki insanlar içinde buldukları toplumu seçme konusunda özgür değillerse toplumun oluşumunda temel vazifesi gören üretim tarzını belirleme konusunda da özgür değillerdir. Toplum ilişkilerini oluşturan bu maddi ilişkiler sonuç olarak insanlık tarihini de oluşturmaktadır.³⁹

Marx açısından toplumlar sürekli değişmektedir. Bu bakış açısı onu, geçmişteki ve kendi dönemi içerisindeki birçok iktisatçıdan farklı kılmaktadır. Gerek içinde bulunduğu toplum gerekse ondan önceki toplumlar üretim tarzlarının değişmesi sonucunda değişmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu süreç insanlık tarafından kendisinden

³⁴ Marx, Karl / Engels, Friedrich, Seçme Yazılar 1, (Çev. Fincancı, Yurdakul), Sol Yayınları, Ankara, 1985, s. 30

³⁵ Bottomore, Marksist Düşünce, s.562

³⁶ Bottomore, Marksist Düşünce, s.562

³⁷ Bottomore, Marksist Düşünce, s.562

³⁸ Bottomore, Marksist Düşünce, s. 562

³⁹ Marx / Engels, Seçme Yazılar 1, s. 30-31

önceki toplumda hâkim olan üretim tarzının üstüne yeni bir üretim tarzı inşa edilerek devam eder.⁴⁰

Marx ve Engels açısından tarihin belirleyici unsuru, diğer bir deyişle tarihin temelini oluşturan siyasi olaylar ve kişiler değildir. Bunun aksine bu temel, ekonomik güçlerdir. Bu ekonomik güçler toplumun maddi altyapısını oluşturur ve bunun üzerine bir üstyapı inşa edilir. Bu görüş tarihsel materyalizm görüşünün de temelini oluşturur.⁴¹

“Toplum iki temel yapı üzerine kurulu bir bütünlüktür:

- *Mal ve hizmetlerin üretimi ve dağılımıyla ilgili ekonomik altyapı,*
- *Devlet, hukuk ve aile gibi temel toplumsal kurumları içeren toplumsal, siyasal ve ideolojik bir üstyapı.”⁴²*

Marx altyapıya ilişkin görüşlerini Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı'nın ön sözünde dile getirmiştir. Buna göre toplum içindeki bireylerin toplumsal üretimi, bir üretim ilişkileri ağını oluşturmaktadır. Bu üretim ilişkileri, toplumsal bir temel oluşturarak bu temel üzerine toplumsal bilinç biçimleri kabul edilen hukuki ve siyasal üstyapılar inşa etmektedir.

Toplumsal üretim ilişkileri irdelendiği takdirde karşımıza altyapı unsuru çıkmaktadır. Altyapının doğal koşulları ise üretimin yerine getirilmesi için gerekli olan üretim araçları ve üretimin bir düzen içerisinde sağlanabilmesi için gerekli olan iş bölümüdür. Marx'a göre bu kavramlar farklı yollardan ilerleyerek gelişmeler dâhi, kendi içlerinde üretim ilişkilerinin bütünü oluşturmaktadır. Her toplumun temeli bu

⁴⁰ Senemoğlu, Olkan, Marx'ın Düşüncesinde, İnsan Doğası ve Toplum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 185

⁴¹ Slattery, Martin, Sosyolojide Temel Fikirler, (Çev. Tatlıcan, Ümit / Demiriz, Gülhan), Sentez Yayıncılık, 8. Baskı, Bursa, 2015, s. 103

⁴² Slattery, Sosyolojide Temel Fikirler, s. 104

üretim ilişkilerine dayanmaktadır. Marx bu ekonomik temele, altyapı unsuru demektir.⁴³

Marx ve Engels'in iktisadi altyapının üstyapıyı belirlediği tezi çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu itirazlara göre hukuk, siyaset ve ideoloji gibi üstyapı kurumlarının tek belirleyici unsurunun ekonomik altyapı olmasına dair indirgemeci bir bakış açısına sahiptir. Fakat Engels bu itirazları kabul etmez. Ona göre, altyapı belirleyici bir unsurdur fakat üstyapı unsurları altyapı tarafından belirlendikten sonra, süreç içerisinde kendi kazanımları doğrultusunda gelişmekte ve dönüşüme uğramaktadır. Bir süre sonra üstyapı unsurları hem birbirini hem de altyapıyı etkilemeye başlamaktadır.⁴⁴

Üstyapı unsurları iktisadi yapıdan bağımsız olarak ele alındığında, üretim tarzlarının üretimi ve yeniden üretimi önemli bir role sahip olmaktadır. Üretim olgusunun altyapının esasını oluşturmasına karşın bu üretim ilişkilerinin düzenlenmesi ve yasal bir çerçeve içerisinde kabulünün sağlanması, üstyapının görev şemasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda zorlayıcı yollarla (polis, mahkeme) üretimin kabulünün yanı sıra yeniden üretimi mümkün hâle getiren ihtiyari manadaki kültürel yönlendirmeler de karşımıza çıkabilmektedir. Rızaya dayalı yönelimlerin belirlenmesinde aile, okul, siyaset gibi kurumlar bu süreçte etkin rol oynamaktadır.⁴⁵

Toplumsal formasyon, maddi bir altyapı olarak üretim ilişkileri ile bu yapı üzerine kurulu bir üstyapının (politika, ideoloji ve kültür) oluşturduğu bir bütündür. Toplumsal formasyon kavramı içerisinde ekonomik ilişkilerin altyapı unsuru olarak kabulü ile karşımıza iki farklı toplumsal yapı ortaya çıkmaktadır. İlk toplumsal yapı, ekonomik ilişkilerinde sadece bir üretim tarzının (Asya Tipi, Feodalizm ve Kapitalizm) mevcut olduğu toplumsal ilişkiler olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer toplumsal yapı ise içerisinde farklı üretim tarzlarının bir arada bulunmasıyla oluşan

⁴³ Yüksel Murat, Marksizm ve Hukuk Anlayışı, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt.13, Sayı.3, 2007, s. 22-23

⁴⁴ Marx, Karl, Felsefe İncelemeleri, (Çev. Eroğul, Cem), Yordam Kitap, 4. Baskı, İstanbul, 2017, s.180

⁴⁵ Wayne, Mike, Marksizm ve Medya Araştırmaları Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler, (Çev. Cezar, Barış), Yordam Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 169

toplumsal ilişkiler olarak oluşmaktadır.⁴⁶ Bu farklı toplumsal ilişkilerden hangisinin Marx tarafından kullanıldığına ilişkin Grundrisse’de şu görüş ele alınmıştır:

“Her toplum biçiminde bütün öteki üretimlere ve onlardan doğan ilişkilere sırasını ve önemini veren, belirli bir üretim ve onun doğurduğu ilişkilerdir.”⁴⁷

Bu anlatımla toplumsal formasyon içerisinde bir arada var olan üretim tarzlarının Marx tarafından heterojen bir yapıda olmadığı, bunun aksine bir sıra içerisinde ve bir üretim tarzının diğer bir üretim tarzına egemen olduğu bir düzen ilişkisinden bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra egemen üretim tarzının ise tüm toplumsal ilişkilere olan etkisi de bu anlatım içerisinde çıkarılacak başka bir sonuçtur.⁴⁸

Marx’ın da değinmiş olduğu gibi egemen üretim tarzı durumunun çeşitli sonuçları ortaya çıkmaktadır. Buna göre, ilk olarak egemen üretim tarzının genel yasaları ile o toplumun içerisindeki yeniden üretim koşulları da belirlenmektedir. Örneğin kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu bir toplumsal formasyonda, sermaye birikimi vasıtasıyla yeniden üretim koşulları belirlenmektedir. İkinci olarak ise egemen tarzın siyasi üstünlüğünü bu arenaya yansıtması ve egemenlik altındaki üretim tarzlarının da en fazla bu arenada müttefik olmalarıdır. Son olarak egemen üretim tarzı ideolojisinin toplum içerisinde baskın bir ideoloji olması da egemen üretim tarzı olmanın sonuçları arasında yer almaktadır.⁴⁹

Toplumsal formasyonun oluşum yapısı açısından üretim tarzının birliği ve çokluğuna ilişkin olarak Godelier iki farklı bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre farklı toplumlar, aynı toplumsal formasyona (en nihayetinde üretim tarzına) sahip

⁴⁶ Godelier, Maurice, “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, Marksizim Sözlüğü, (Der. G. Bensussan vd.), (Çev. Yalçıntoklu, Volkan), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.291

⁴⁷ Marx, Karl, Grundrisse Ekonomi Politigin Eleştirisinin Temelleri c. I, (Çev.. Gelen, Arif), Sol Yayınları, Ankara, 2013, s. 42

⁴⁸ Wood, E. Meiksins, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, (Çev., Artan, Şahin), Yordam Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 75

⁴⁹ Amin, Samir, Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, (Çev. Lim, Semih), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 51-52

olabileceği gibi bir toplum aynı anda farklı toplumsal formasyonlara da sahip olabilmektedir. Farklı iki ülkenin benzer toplumsal formasyonu oluşturması, sahip olunan toplumsal formasyon yapısının temelini oluşturan üretim tarzlarının aynı olmasını gerektirmektedir. Buna karşın aynı üretim tarzına sahip iki ülke, farklı gelişmişlik seviyesi gösterebilmektedir.⁵⁰

Godelier, ikinci bir seçenek olarak ise bir toplumun sahip olduğu üretim formasyonunun aynı anda farklı üretim tarzlarından oluşabileceğini öne sürmektedir. Bu anlamda bir toplum, aynı zaman dilimi içerisinde hem feodal bir yapıya hem de kapitalist bir yapıya sahip olabilir.⁵¹

Toplumsal formasyon kavramı ile birlikte temel yapı olarak ekonomik yapı üzerine inşa edilmiş siyasi, ideolojik ve hukuki üstyapının bir bütün olarak ele alınması sağlanmaktadır. Bu toplumsal formasyon yapısını tarihin tamamı olarak gören ve bunun dışında bir tarihin yaşanmadığını belirten Althusser ile bağlantı kurabilmek adına ideoloji kavramının da incelenmesi gerekmektedir.

2. İDEOLOJİ ÜZERİNE

İdeoloji, günlük yaşam içerisinde neredeyse her tartışmanın asli unsuru olarak kullanılan, anlamının ne olduğuna dair hiçbir fikri olmayanların bile diline pelesenk olmuş ve toplum içinde biraz mürekkep yalamış kişilerin zihninde genel itibarıyla Cemil Meriç'in deyimini ile "idrakimize giydirilen deli gömlekleri"⁵² olarak nitelendirebilecek bir kavramdır. Literatürde onlarca tanıma sahip olan bu kavramın hâlihazırda net ve bilindik bir tanımı olmaması ona bir müphemlik ve geniş bir kullanım alanı vermektedir. Tanım olarak cümleler vasıtasıyla kâğıda dökülmesi ne kadar zor da olsa kullanan açısından akıllara gelen ilk çağrışım, taraf olmaktır. Bu taraflılık durumu ideolojiye inananlar açısından koşulsuz ve sorgusuz bir inanma hissiyatı getirir. Duygu yoğunluğunun yüksek olması bir taraftar edası ile kendinden

⁵⁰ Godelier, Marksizim Sözlüğü, s. 293

⁵¹ Godelier, Marksizim Sözlüğü, s. 293

⁵² Meriç, Cemil, Bu Ülke, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 1995, s. 90

olanlarla olmayanlara karşı bir kazanma hissi doğurur. Bu taraftarlık hissi aynı zamanda kendinden olanlarla kuvvetli bir bağ ve birlikte hareket etme davranışının oluşmasının da sebebidir.⁵³

İdeoloji kelimesi ilk kullanım aşamasında etimolojik anlamında kullanılmaktaydı. Kelime, fikir anlamındaki “ide” ve bir çalışma alanı anlamına gelen “loji” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu bağlamda “ideoloji”, “*insan fikirlerinin bilimi*”⁵⁴ anlamında kullanılmaktaydı.

İdeoloji, sayısız tanımlanması içerisinde genel hatlarıyla toplumsal düşünce, inanış ve değer üreten bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Zihinsel bir faaliyet olarak ideoloji, somut bir toplum içerisindeki somut pratiklerden doğarak bu ilişkiler içerisindeki inanç ve tutumlara yansır.⁵⁵ İdeolojinin içtimai varoluşunun yanı sıra daha özelden özneler arası bir anlamı da bulunmaktadır. Eagleton’a göre ideoloji söylem ile ilgili bir meseledir ve daha çok öznelerin birbirini etkilemek amacıyla dili nasıl kullandığıyla ilgilidir. Örnek olarak vatan, bayrak ve ulus gibi kavramların ideolojik olarak değerlendirilmesi, bu kelimelerin anlamlarından çok yöneticiler tarafından nasıl ve ne amaçla kullanıldıklarıyla alakalıdır.⁵⁶

İdeoloji kavramı yukarıda da belirtildiği üzere son dönem kullanımı açısından geçerli olan, akıllara subjektif düşünce ve buna bağlı olarak gelişen davranış örüntülerini getirmektedir. Buna karşın kavramın ilk olarak ortaya çıktığı Batı Avrupa zihin tarihinde tam aksi yönde bir tutum mevcuttur. Bu tutuma göre ideoloji, “*doğru düşünme bilimi*”⁵⁷ anlamında kullanılmaktaydı. Bununla birlikte kelimenin ilk

⁵³ Ergil, Doğu. İdeoloji Üzerine Düşünceler, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 38, Sayı 1, 2015, s. 69

⁵⁴ Atılgan, Gökhan, Marx’ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı, Praksis Dergisi, Sayı 4, 2001, s. 13

⁵⁵ Belge, Murat, Marxist Estetik, İstanbul: BFS Yayınları, 1989, s.219.

⁵⁶ Eagleton ideolojiye ilişkin olarak 16 adet tanım kullanmış ve bunları derlemiştir, Eagleton, Terry, İdeoloji, (Çev. Özcan, Muttalip), Ayrıntı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2015, s. 18

⁵⁷ Mardin, Şerif, İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 20

kullanımından itibaren üzerine düşünen herkes tarafından anlaşılabilir bir zemine yerleştirilmek amaçlanmaktaydı.⁵⁸

İdeoloji kelimesinin olumlu anlamda kullanımına ilişkin dönemin Aydınlanma Çağı'na denk gelmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Aydınlanma ile birlikte doğuştan geldiği düşünülen ve insan olmakla hak kazanılan “doğal haklar” ve her şeyin açıklanmasında tek kabul edilebilir ölçüt olarak “akıl” kavramı ön plana çıkmaktadır. Aklın geçerli tek kıstas olarak kabulü ile din ve geleneksel olduğu kabul edilen dogmaların kaynaklık ettiği tüm olgular yok sayılmıştır. Bu nedenle de doğru düşünmenin bir metodu olarak kabul görecektir ideolojinin ortaya çıkması şaşırtıcı olmayacaktır.⁵⁹

İdeoloji kelimesinin ilk kez kullanımına ilişkin olarak Fransız Devrimi döneminde bir grup düşünürün ismi ön plana çıkmaktadır. İdeoloji kelimesi ilk kez Paris'teki, Institut de France'da kendilerini ideologlar olarak tanıyan ve Cabanis, Condorcet, Constant, Daunou, Say, Madame de Stael vb. isimlerin oluşturduğu grup içerisinde yer alan Antoine Louis Claud Destutt de Tracy tarafından kullanılmıştır.⁶⁰ İdeoloji kelimesinin Tracy' nin kullanımında da açık bir tanımı bulunmamaktadır. Buna karşın Tracy, terimin dört farklı anlamını kullanmıştır. Birincisi, Tracy'nin yeni empirik fikirler bilimini belirlemek için özgün kullanımınıdır. İkincisi, terimin seküler liberal cumhuriyetçilik formuna bağlılığını işaret eden bir anlamda ifade edilmesidir. Üçüncüsü, tehlikeli radikalizmin yanı sıra entelektüel ve pratik verimsizliği işaret eden küçük düşürücü bir çağrışım yapmaya başlamasıdır. Son olarak dördüncü ve en zayıf anlamda ise genel olarak “politik doktrini” işaret etmek amacıyla sınırlı bir alana sıkışmasıdır.⁶¹

⁵⁸ İdeoloji kelimesini ilk kez kullanan Tracy, ilk olarak onunla ilgili tutarlı bir çalışma alanı yaratmayı amaçlamıştı, Fredeen, Michael, İdeoloji, Dost Kitabevi, Ankara, 2013, s.11

⁵⁹ Örs, H. Birsen, İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, (Der. Örs, H. Birsen), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s.8

⁶⁰ Hall, Stuart ve Diğerleri, İdeoloji Üzerine, Pales Yayınları, İstanbul, 2014, s.

⁶¹ Vincent, Andrew, Modern Political Ideologies, Wiley-Blackwell, 3. Baskı, United Kingdom, 2010, s.1

İdeoloji kelimesini ilk kullanan Tracy olmasına karşın kelimenin Fransız Aydınlanması açısından da önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu dönemin inşasında aktif rol alan Fransız düşünürler, kendi düşünce yapılarını ve ideallerini yapılandırmak adına ideoloji terimini kullanmışlardır. Onlar açısından düşünmenin bir bilim olarak kabul edilerek doğru düşünme metodolojisinin topluma öğretilmesinde ideoloji etkin rol oynamalıdır. İdeolojinin bir düşünce bilimi olarak kabul edilmesi Tracy'nin onu zoolojinin alt dalı olarak kabul etmesiyle bağlantılıdır. İdeologlar açısından fikirler aynı hayvanlarda olduğu gibi fizyolojik temelli olup ruh kaynaklı bir öğrenme mümkün değildir. İdeologlar açısından insanların yanlış fikirlere sahip olması tamamen aldıkları eğitimin bir sonucudur. İdeoloji sayesinde doğru fikirler, doğru yöntemlerle insanlara öğretilenektir.⁶²

İdeologlara göre ideoloji yoluyla (düşünce bilimi olarak) halkın yanlış düşüncelerini düzeltme imkânını onlara Napolyon sağlamalıydı. Napolyon, iktidarının ilk dönemlerinde ideologlara, düşündüklerini Fransız eğitim sisteminde uygulamaları için görev vermişti. Fakat bu ittifak, Napolyon'un kendisine iktidar olma imkânı veren Cumhuriyet sistemini zayıflatıp kendi imparatorluk rejimini güçlendirmeye başlayınca bozulmaya başlamıştı. Bu süreçten sonra Napolyon, ideoloji kelimesini küçümsemeye ve ideologları ise düşmanlaştırmaya başlamıştı.⁶³ Napolyon için ideologlar o denli sorun teşkil etmekteydi ki o, 1812'de Moskova'da almış olduğu yenilginin yegâne sorumlusu olarak ideologları hedef göstermişti.⁶⁴ Bu süreçten sonra ideoloji kelimesi olumsuz bir anlamda kullanılmıştır.

2.1. Marx ve İdeoloji

İdeolojinin ilk kullanım dönemi olan Fransız Aydınlanması sonunda kavram artık olumsuz bir nitelik kazanmış durumdaydı. Kelimelinin yeniden ve farklı zaviyelerden ele alınışı Marx tarafından olacaktı. Bu bölümde Marx ile birlikte farklı

⁶² Mardin, İdeoloji, s. 22

⁶³ Mardin, İdeoloji, s. 23

⁶⁴ Arslan, Arif, "Kapitalist İdeoloji ve Çalışma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 61

bir anlam kazanan ideoloji kelimesini anlatmaya geçmeden önce Marx için de önem taşıyan iki Alman düşünür, Hegel ve Feuerbach'a değinilecektir.

Marx açısından ideoloji iki anlamda kullanılmaktadır. Ona göre ideolojinin ilk tanımı toplumsal gerçekliğin bilinçte var olmasıyken ikinci tanımı ise bilince yansıyan bu gerçekliğin çarpıtılması gerçeği üzerineydi.⁶⁵

Marx'ın ideoloji tartışmalarında, üzerinde yeniden düşünerek eleştirilerde bulunduğu asıl kavram, bilinçtir. Bilincin oluşumuna ilişkin Alman felsefi geleneğinde eleştirilerde bulunduğu düşünür ise Hegel'dir. Hegel'de bilincin gelişimi, mutlak tinin oluşum aşamasında önemini korumaktadır. Marx, genelde Alman İdealizmini, özde ise Hegel felsefesini bir adım öteye taşımaktan ziyade onu aşmak istemektedir. Marx'ın gençlik çağlarından itibaren ilgilendiği Hegel'de hem etkilendiği hem de yeniden yapılandırmak istediği kavram, diyalektiktir.⁶⁶

Diyalektik süreç, Antik Yunan felsefesi döneminden itibaren kullanılan, karşılıklı konuşma (diyalog) ve akıl yürütme anlamlarına gelen, Hegel ile birlikte artık farklı anlamlara bürünen bir kavramdır.⁶⁷ Hegel açısından tin, insanın tahayyül etme yetisi olarak değil de insanda aşkın olan, onu ve içinde bulunduğu tüm maddi ve manevi bütünü kapsayan bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Hegel, bu kapsayıcı varlığı töz ve ide olarak da adlandırmaktadır. Tin felsefesi dünyayı yönettiği varsayılan aklın üç aşamalı açılımının gerçekleştiği diyalektik sürecin en son merhalesidir. Akıl, *“insanı, insanın içinde bulunduğu doğal dünyasını ve kültür dünyasını yani tarihi varlık alanını, kısacası her şeyi oluşturan, her an yönlendiren-yöneten bir temel varlık, tasarlayan-eyleyen-düşünen bilinçli özne olarak metafizik bir ilkedir”*.⁶⁸ Aklın açılımına ilişkin ilk aşama (evrensel akıl) kendi kendisiyle özdeş ve tamamen kendi içerisinde mevcut bir tez durumudur. İkinci aşamada ise ilk durumdaki bu kapalılık aşamasından kendi imkânlarının farkına varmak amacıyla gelişmeye başlayan, yine

⁶⁵ Örs, İdeoloji, s. 15

⁶⁶ Çelik, Nur Betül, İdeolojinin Soykütüğü I: Marx ve İdeoloji, Bilim ve Sanat, Ankara, 2005, s. 64

⁶⁷ Hilav, Selahattin, 100 Soruda Felsefe El Kitabı, Gerçek Yayınevi, 4, Baskı, İstanbul, 1985, s. 107

⁶⁸ Soykan, Ömer Naci, Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 40, Sayı 1, 1999, s. 271

kendisi tarafından oluşturulan bir karşıtlık olarak doğa hâlini alan akıl durumu bulunmaktadır. Bu ikinci aşama, antitez durumu olarak adlandırılır. Bu karşıt durumda evrensel akıl kendi karşıtı olan doğa hâlinde kendine yabancılaşmıştır. Akıl tez durumunda, değişimsiz olarak kendi kapalılığı içinde bilinçli bir formdayken doğa hâlinde oluş ve bozuluşa tâbi olması sebebiyle bilinçsiz bir formdadır. Bu iki karşıt durum (bilinçli olma hâli ve bilinçsiz olma hâli) en nihayetinde bir araya gelerek bir sentez oluşturmaktadır. Bu sentez ile birlikte insan artık bilinçli durumunu koruyarak ve kendisine yabancılaşmadan (doğa durumu hâli) kendini tanıyacaktır. Bu son aşama, tin felsefesi aşamasıdır. Bu aşama itibarıyla en başta ele aldığımız akıl artık tin olarak adlandırılmaktadır.

Aklın kendini tanıma süreci sonucunda ulaşılan tinin de kendini tanıma süreci üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada tin, öznel tin olarak adlandırılır.⁶⁹ Bu aşamada Hegel, evrensel akli kendi yetersizliğinden kurtarmak amacıyla karşıtı olan doğaya açılımlayarak bir sentez içerisinde tine ulaştıysa bu aşamada da tin doğa durumundaki öznelliğinden (istek ve arzularından) kendisini kurtarmayı amaçlamıştır. İkinci aşamada ise nesnel tinin dünyası gelmektedir. Nesnel tin, tüm öznel tinlerin bir araya gelerek nesnelleştiği, tüm toplumsal hukuk kuralları ve yüksek temayül ile ahlâk kurallarının oluştuğu bir aşamadır.⁷⁰ Nesnel tin kendisini oluşturan öznel tinlerin sahip olduğu gibi bir bilince sahip değildir. Öznel bilinçleri nesnelleştirme süreci bu aşamada nesnel tini bilinçsiz kılmaktadır.⁷¹ Nesnel tin dünyasında da devam eden diyalektik süreç en nihayetinde mutlak tin dünyasına ulaşır. Mutlak tin dünyasındaki diyalektik süreç ilk olarak sanat, daha sonra din ve en sonunda sanat ve dinin birleşmesi ile mutlak felsefeye ulaşır. Bu felsefe aşamasında artık diyalektik süreç bitmiş, özne hem bilince hem de kendisi hakkındaki mutlak bilgiye ulaşmıştır.⁷²

⁶⁹ Soykan, Hegel Sisteminde, s.274

⁷⁰ Burada öznel tinlerin bir araya gelerek oluşturmasından kasıt, örneğin dünya tarihindeki büyük bir komutanın başarılarının ve hırslarının nesnel tininde tarihini oluşturması ve onu bir aşamaya getirmesidir.

⁷¹ Bumin, Tulin, Hegel: Bilinç Problemi, Köle - Efendi Diyalektiği Praksis Felsefesi, Yapı Kredi, 2016, s. 142-143

⁷² Soykan, Hegel Sisteminde, s. 274-275

Tin zaman içersinde gelişen ve değışen bir varlıktır. Bu gelişme ve değışme diyalektik süreç içersinde gerçekleşmektedir. Diyalektik süreç içersindeki kavramlar her zaman karşıtlıkların gizli tohumlarını barındırır. Her kavramın (tez) kendi niteliği itibarıyla bir karşıtı (antitezi) mevcuttur. Bu iki karşıtlık, bir üçüncü kavramda (sentez) birleşir ve yeni bir kavram oluşur. Bu yeni kavram hem kendi içinde bir zıtlığı barındırır hem de bu düzen içersinde bir zıtlığa denk düşmektedir.⁷³

Görüldüğü üzere Hegel’de diyalektik süreç bilinçte başlayıp doğaya aktarılan ve en sonunda tekrar bilinçte nihayete eren bir süreçtir. Marx açısından da toplumsal yaşam diyalektik süreçlerle ilerlemektedir. Fakat burada Hegel’den farklı bir yol izleyerek onun diyalektik sürecine eleştiride bulunmaktadır. Ona göre Hegel’in diyalektiği baş aşağı durmaktadır ve onun ayakları üzerine oturtulması gerekmektedir.⁷⁴

Marx, diyalektik süreci ayaklarının üzerine oturttarak Alman idealizminin aksine bilinç ile maddi gerçeklikler arasındaki ilişkisinin yönünü tam tersine çevirecektir. Bu şekilde bilincin oluşumuna maddi gerçekler kaynaklık edecek ve “yaşamı belirleyen bilinç değil bilinci belirleyen yaşam olacaktır”.⁷⁵ Marx’a göre, yaşam ve bilinç arasındaki bu çarpıklığın sebebi ideolojik bakış açısidir. İdeolojiler bu temel ilişkiyi çarpıtıp en temel yaşam etkinliklerimiz ve toplumsal gerçekliğin kendisi üzerine aşkın bir otorite öne sürerek karakteristik bir biçimde özgürlük koşullarını baskı ajanlarına dönüştürürler. Bir tanım olarak ideolojilerin, aynı anda yaşam ve öz bilinç arasındaki ilişkiyi çarpıtan insan aklının ve özgürlüğünün tam olarak gerçekleşmesini engelleyen sosyal pratikler ile rasyonalite biçimleri olduğunu

⁷³ Örneğin, varlığın ne olduğunu düşünmeye kalksak ilkin, hiçbir niteliği olmayan, kendi kendisiyle her zaman aynı kalan soyut bir varlık kavramı aklımıza gelir. Ama bu kavram aynı zamanda karşıtını da birlikte getirir. Yani hiçbir belirlenimini (şöyle ya da böyle oluşu) içinde taşımayan soyut varlık kavramından sonra yokluk ya da hiçlik kavramını da düşünürüz. Ama bu ikinci kavramla da yetinemeyiz ve giderek hem varlığı hem yokluğu içinde taşıyan ve onların doğru yanlarını daha yüksek bir düzeyde birleştirmiş olan “oluş” (değişme) kavramına varırız. Böylece düşüncemiz, tez-antitez sentez aşamalarından geçer, Hilav, 1985, s. 110

⁷⁴ Marx, Kapital I, s. 29

⁷⁵ Marx, Karl / Engels, Friedrich, Alman İdeolojisi, Alter Yayınları, İstanbul, 2013, s. 20

söyleyebiliriz. İdeolojiler bu nedenle hem toplumsal anlamda değerlendirilebilecek patolojiler hem de yanlış yaşam biçimleridir.⁷⁶

Marx'ın Hegel idealizmindeki diyalektik sürece ilişkin olarak ikinci eleştirisi de yabancılaşma kavramına ilişkindir. Marx bu kavramı insanın üretim ilişkileri açısından ele alırken Hegel'den etkilenmiştir. Marx'a göre yabancılaşma kavramı Hegel'de, insan bilincinden çıkarak onun karşısında bilinçten yoksun bir şekilde var olma sürecidir. Marx'a göre yabancılaşmanın bu denli soyut bir nitelik kazanması hatalıdır. İnsanın kendi ürünü olan ve kendisine karşı somut bir hâl alan ürünlere yabancılaşması mümkündür. Marx'ta Hegel'dekinden farklı olarak bu durumun düşünce düzeyinde kalmaması gerekmektedir.⁷⁷

Marx'ın ideolojiye ilişkin nitelendirmeleri arasında en tartışmalı husus, Marx'ın ideolojiyi yanlış bilinç olarak tanımlayıp tanımlamamasına ilişkindir. Bu tartışmanın kaynağı Marx'ın Friedrich Engels ile birlikte yazdığı Alman İdeolojisi kitabındaki camera obscura merceği benzetmesidir:

“İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler ideolojilerinde bir camera obscura⁷⁸ (karanlık oda) gibi ters düz olmuş bir şekilde görülüyorsa nesnelere gözün ağ tabakası üzerine ters bir şekilde düşmesinin onların fiziksel yaşam süreçlerinin bir yansıması olması gibi bu olgu da insanların tarihsel yaşam süreçlerinde aynı olayın gerçekleşmesinden ileri gelmektedir.”⁷⁹

Bu anlatımda ideoloji maddi koşulların çarpıtılması olarak anlatılmış, camera obscura ise bu çarpıtılmanın nasıl gerçekleştirildiğine dair bir tasvir olarak

⁷⁶ Ideology Critique from Hegel and Marx to Critical Theory, Karen Ng, Constellations Volume 22, Number 3, 2015, s. 396

⁷⁷ Çelik, İdeolojinin Soykütüğü, s.83

⁷⁸ Camera obscura (karanlık oda), çevresindekilerin resmini ekrana yansıtan optik (ışık) bir alettir. Çizim ve eğlence amacıyla kullanılır. Ayrıca fotoğraf ve kameranın icadına yol açan buluşlardan biridir. Cihaz, bir kutu veya oda ve onun bir yüzüne açılmış delikten oluşur. Dışarıdan gelen ışık delikten geçerek içerisindeki yüzeye düşer ve yansıdığı kaynağın perspektifini ve renklerini koruyarak ters dönmüş (180 derece, baş aşağı) görüntüsünü oluşturur.

⁷⁹ Marx, / Engels, Alman İdeolojisi, s. 19

kullanılmıştır. İdeoloji aslında insanların kazançlarının bir göstergesi olarak maddi koşulları tersine çevirip soyutlaştırır ve insanlar kazançlarını tam tersi şekilde algılar.⁸⁰ Başka bir ifade ile işçi sınıfı kendi çıkarlarının farkına varamamakta, ters bir algı yöntemi ve ideoloji vasıtası ile egemen güçlerin çıkarlarını kendi çıkarlarıymış gibi algılamaktadır.⁸¹

Ters çevirme, Hegel ve Marx arasındaki temel başka bir ayrıma daha işaret etmektedir. Hegel açısından modern toplum oluşumunun anlaşılması modern devletin anlaşılmasıyla mümkündür. Bu nedenle de insan devletin özneleştirilmesidir. Marx ise bu durumun tersine işaret etmektedir. Ona göre, devletin anlaşılması insandan yola çıkılması şartıyla mümkündür. Devlet insanın nesneleştirilmesinden başka bir şey değildir.⁸²

İdeolojinin yanlış bilinç olarak gerçeği çarpıtma ve ters çevirme anlamı dışında bu durumun toplumsal anlamda devamlılığını sağlama misyonu da bulunmaktadır. Marx'la başlayan bu süreç, Gramsci ve Althusser gibi Marksist yazarlarla da devam etmektedir. Bu bağlamda kapitalist üretim tarzı sömürü düzeninin toplumsal açıdan üretilmesi/yeniden üretilmesi için bu sistemin gizlenmesi, yanlış bilinç olarak ideolojinin görevidir.

Marx'ın ideolojiye ilişkin görüşlerini etkileyen diğer bir Alman düşünür Feuerbach ve onun dinle ilgili görüşleri, bu konudaki Hegel eleştirileridir. Feuerbach'a göre insan, dini kendi arzu ve istekleri doğrultusunda yaratır. Tanrı, bir yaratıcı ve insanların eylemleriyle kendilerini ona kabul ettirmek zorunda oldukları bir varlık olarak insan doğasına aykırılık oluşturur. Bu aykırılık en nihayetinde insanı kendi yarattığına kul etmekte ve insanın kendisine yabancılaşmasına neden olmaktadır.

⁸⁰ Marx'ın ideolojiyi yanlış bilinç olarak nitelendirmesine ilişkin olarak McLellan, Marx'ın bu terimi hiç kullanmadığını, bu kullanımın aslında Engels'e ait olduğunu ve yanlış bilinç kavramının Marx'ın ideoloji yapılandırmasına uygun olmadığını üç maddede açıklar. McLellan, David, İdeoloji, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005s. 20-22

⁸¹ Örs, İdeoloji, s.17

⁸² Atılğan, Marx'ta İdeoloji, s. 13

Marx'ın Feuerbach felsefesinden etkilenmesinde, Feuerbach'ın din konusundaki Hegel eleştirisi de oldukça etkilidir. Hegel açısından idealist diyalektik süreçte, din de tin felsefesine ulaşmada bir aşama olarak kabul edilir. Bu anlatım din ve insan olgusunun soyutlanmasından ibarettir. Hâlbuki Feurbach için dinin asıl kaynağı insanların arzularıdır.⁸³

Feuerbach'ın din algısı, Alman idealizmin aksine insan yaşamının koşullarının belirlenmesinde bilincin değil maddi koşulların etkili olduğu kabulü ile oluşmuştur. Marx bu kabul doğrultusunda soyut düşünceden yola çıkan ve bunu gizlemek amacıyla ters bir algı yaratma biçimi olarak ideoloji kavramını kullanmaya başlamıştır.⁸⁴

Marx açısından din eleştirisi Feuerbach'ın sahip olduğu materyalist görüşün bir adım daha ilerisine götürülebilir. Feurbach açısından insanın özü her bireyde mevcut olan bir farklılığa işaret eder. Marx a göre ise bu tarz bir soyut insan, özünde mümkün değildir. İnsanın özü, maddi ilişkiler kaynaklı toplumsal ilişkilerdir. Bu öz kavramı, Marx ve Feuerbach'ı dinin kaynağı açısından da karşı karşıya getirmektedir. Feuerbach için dinin kaynağı bireyin soyut olan özü iken Marx'ta bu, toplumun bir parçası olan bireydir.⁸⁵

Marx'ın ideoloji serüveni tutarlı bir sistem içerisinde devam etmektedir. Marx'ın düşünce dünyasında ideolojinin olumsuz anlamda kullandığı döneme ilişkin olarak yapılan açıklamalardan sonra, ideolojinin yine olumsuz olarak nitelendirildiği fakat son eserlerinde ideoloji olarak adlandırılmadığı bir dönem başlamaktadır. Bu dönem özellikle Kapital eseri çevresinde gelişmektedir. Bu dönemde Marx açısından ideoloji kelimesi, piyasa ve üretim ilişkilerinin de devreye girmesinden sonra bir ters yansıtma aracı olmaktan çok bir gizleme ve bu gizliliğin sürekli olarak yeniden üretilmesini sağlayan bir mekanizma hâlini almaktadır. Bu süreç içerisinde bir üstyapı oluşumu olarak ise hukuk ortaya çıkmaktadır. Tezin üçüncü bölümünde hukukun bir

⁸³ Mardin, İdeoloji, s. 29

⁸⁴ Çelik, İdeolojinin Soykütüğü, s. 71

⁸⁵ Çelik, İdeolojinin Soykütüğü, s. 116

ideoloji olarak gizleme ve bu sistemin devamını sağlama açısından önemi, üretim ilişkileri açısından değerlendirilecektir.

2.2. Marx Sonrası İdeoloji

2.2.1. Lenin

Marx sonrası dönemde genel itibarıyla Marksist gelenek içerisindeki yazarlar ideoloji üzerine araştırmalar yapmaya devam etmişlerdir. Bu gelenek içinde Marx'ın aksine olumlu bir ideoloji kavramı geliştiren Lenin'dir. Napolyon ile başlayan olumsuz ideoloji algısı Marx'ın toplum ve egemen güç ilişkilerinde farklı bir zaviyede daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Buna karşın bu algı Lenin'in sistematığında artık her sınıfın bir ideolojiye sahip olması gerektiği düşüncesiyle tersine dönmüştür.

Lenin için ideoloji, egemen güçler tarafından ezilen sınıfların haklı taleplerini belirleme ve bunu dile getirme açısından bu sınıflar içerisinde bir harç görevi görmektedir.⁸⁶ Bu durumu Lenin, "Ne Yapmalı?" adlı eserinde dile getirmektedir. Buna göre, Lenin açısından sınıf mücadelesinde tercih edilebilecek iki seçenek mevcuttur. Bu seçenekler, burjuva ideolojisi ve sosyalist ideolojidir. Burjuva ideolojisi ile mücadele edebilmek adına işçi sınıfının sendikal faaliyet çerçevesinde bir sosyalist ideolojiye sahip olması gerekmektedir. Bu sendikal faaliyet yardımıyla işçilerin tek kalması önlenerek aynı zamanda da burjuva ideolojisine karşı boyun eğmelerine de engel olunmaktadır.⁸⁷

Marx ile Lenin arasında ideolojinin nitelendirmesinde farklılık oluşmasının alt metninde Marx'ın ideolojiyi iki anlamda kullanması yatmaktadır. Marx ideolojiyi, hem bir yanlış bilinç hem de sınıf mücadelesinde kullanılan bir araç olarak kullanmaktadır. Lenin, Marx'ın bir araç olarak ideoloji anlayışından yola çıkarak nasıl

⁸⁶ Bulut, Yücel, İdeolojinin Tarihçesi, Sosyoloji Dergisi, Dizi 3, Sayı 23, 2011, s. 193

⁸⁷ Lenin, Vladimir İlyiç, Ne Yapmalı, Sol Yayınları, (Çev. İlhan Erdost, Muzaffer), 4. Baskı, Ankara, 1992, s. 53-54

egemen güçler bir ideolojiye sahipse bu güçle mücadele etmek için de işçi sınıfının bir ideolojiye sahip olması gerekliliği kanısına ulaşmıştır.⁸⁸

2.2.2. Mannheim

Marksist gelenek dışında bir ideoloji teorisi geliştirmeye çalışan başka bir düşünür ise Karl Mannheim'dir. Mannheim, ideolojiye ilişkin düşüncelerinde Marksist gelenekten yararlanmasına karşın bu düşüncelerden farklı sonuçlara ulaşmıştır. Mannheim, ideolojiye ilişkin görüşlerine yer verdiği "İdeoloji ve Ütopya" (1929) eserinde ideolojiyi, toplum içerisinde var olan düzenin devamını sağlayan ve bu düzen içerisindeki egemen güçlerin çıkarlarını gizleyerek koruyan bir düşünceler sistemi olarak tanımlamaktadır.⁸⁹ Mannheim'in ideoloji sistemi "Kısmi İdeoloji"⁹⁰ ve "Bütünlükçü İdeoloji"⁹¹ olmak üzere ikili bir yapıdan oluşmaktadır. Kısmi ideoloji, tekil olarak nitelendirilebilecek bir düşüncenin doğru olmadığına ön kabulü ile bunun ideolojik olarak değerlendirilmesidir. Bütünlükçü ideoloji ise bir toplumun ya da bir sınıfın tamamını bir anlamda temsil hüviyeti içeren fikirler bütünüdür. Mannheim'a göre bir düşüncenin ideoloji olarak kabul edilmesinin koşulu, o düşüncenin toplumsal anlamda bir işlevselliğe sahip olmasının gerekliliğidir.⁹²

Bunlar dışında ideoloji ve ütopya arasındaki ayırım da bu kitapta ele alınmıştır. İdeoloji ve ütopya ayırımı, geçmiş ve gelecek savunusu arasındaki farklılıktan yola çıkmaktadır. İdeoloji, mevcut statükonun savunucusu niteliğine sahiptir. Ütopya ise geleceğe ilişkin ideallerin tohumudur. Ütopya, ânı eleştirir ve sürekli olarak geleceğin şimdiden daha iyi olduğuna dair emareler sunar.⁹³

⁸⁸ Mardin, İdeoloji, s.41

⁸⁹ Bulut, İdeolojinin Tarihçesi, s. 202

⁹⁰ Bulut, İdeolojinin Tarihçesi, s. 202

⁹¹ Bulut, İdeolojinin Tarihçesi, s. 202

⁹² Mannheim, Karl, İdeoloji ve Ütopya, (Çev. Okyayuz, Mehmet), Epos Yayınları, Ankara, 2002, s. 50

⁹³ Sayın, Önel, İdeoloji, Sosyoloji Dergisi, Sayı 7, 1999, s. 4

2.2.3. Gramsci

Marksist gelenek içerisinde ideolojiyi farklı bir bağlamda kullanarak kendisinden sonraki Marksist düşünürleri etkileyen bir başka düşünür ise İtalyan Antonio Gramsci'dir. Gramsci'de ideoloji kavramı, Marksist düşüncenin aksine olumlu bir anlama sahiptir. Ona göre Marksist ideoloji yaklaşımının olumsuz algısı, ideolojinin sadece ekonomik temelli bir yaklaşıma sahip olmasından kaynaklıdır.⁹⁴ Gramsci, ideolojinin tarihsel süreç içerisinde zorunluluk teşkil eden bir yapıda olmasından yola çıkarak bu yapıya, insanlar arasında psikolojik bir geçerliliğe sahip olması onları örgütlemesi ve onlara bilinç kazandırmasında önemli bir rol atfeder.⁹⁵ Gramsci, ideolojinin yanlış bilinç olmadığını ifade ederek bunun aksine toplumsal pratikler içerisinde var olmasının ona bir gerçeklik algısı da kazandırdığını belirtmektedir. Bu durumda ideoloji toplum içerisinde çeşitli vasıtalarla (hukuk, eğitim, siyaset) somutlaşarak var olan ilişki pratiklerinde aktif bir rol oynamaktadır.⁹⁶

İdeolojinin daha anlaşılır kılınabilmesi, Gramsci tarafından kullanılan hegemonya kavramıyla mümkün olmaktadır. Hegemonya kavramı, baskın bir grubun bakış açısını evrensel çapta yaymayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda hegemonya kendisine muhalif baskın inançları ve uygulamaları, sağduyunun zorlu bir bileşeni hâline gelene kadar bastırmayı amaçlamaktadır. Hegemonik bir rejimde okullarda, ibadethanelerde, devlet kurumlarında ve popüler kültürde adaletsiz bir sosyal düzen içselleştirilir ve pekiştirilir.⁹⁷ Bu baskı durumu, tahakküm altındakilerin ikna edilmesi ve rızası ile mümkün olmaktadır.

Hegemonya kavramı, sivil toplum ve politik toplumun oluşturduğu üstyapı alanında da yer almaktadır. Yapı ve üstyapı kavramları Marksist Teori'de de kullanılan kavramlardır. Yapı kavramı, ekonomik ilişki ağlarının oluşturduğu bir alanken üst yapı

⁹⁴ Barrett, Michele, Marx'tan Foucault'ya İdeoloji, (Çev. Fethi, Ahmet), Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s. 77

⁹⁵ Gramsci, Antonio, Hapishane Defterleri, (Çev. Cemgil, Adnan), 7.Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 20014, s. 252-254

⁹⁶ Ekici, Ekrem, Antonio Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi, (Ed. Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, NotaBene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 265

⁹⁷ Litowitz, Douglas, Gramsci, Hegemony, and the Law, Brigham Young University Law Review, Sayı 2, 2000, s. 519

kavramı, sınıf ilişkilerinin kurulduğu ve toplum içerisindeki güç dengelerinin çatıştığı bir alandır.⁹⁸ Gramsci açısından üst yapı, sivil toplum ve politik toplumdandır. Sivil toplum daha çok toplum nezdinde özel kurumları temsil ederken politik toplum devleti temsil etmektedir.⁹⁹

Politik toplum zora ve güce dayanan bir yapı olmasına karşın sivil toplum, ideolojik hegemonyaya dayalı rıza kavramı ile iş gören bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâkim sınıf zorlama ile kuramadığı ve ilerleme kaydedemediği anda meşruiyetini artık hegemonya ile kurmaktadır.¹⁰⁰ Hâkim sınıf bu anlamda kendi kültürel birikimini çeşitli vasıtalarla tahakküm altına almak istediği gruba aktarmaya çalışmaktadır.¹⁰¹

Bir üst yapı kavramı olarak ideoloji, egemen güçlerin oluşturmak istediği hegemonyanın en önemli unsurlarındandır. İdeolojik hegemonya, kitle iletişim araçlarını kullanarak rızaya dayalı kültürel tahakkümü kurmaya çalışmaktadır. Kitle iletişim araçları ile toplumun her alanına yayılan ideolojik hegemonya toplum tarafından benimsenerek toplumsal pratiklere dönüşür. Kültür, eğitim ve dini alanlarda bir pratik hâlini alan ideolojik hegemonya artık bir statüko şeklini almaktadır. Bu aşamadan sonra ideoloji, dinamik bir şekilde kendini sürekli yeniden üreterek statükonun devamını sağlamaya çalışmaktadır.¹⁰²

İdeoloji, egemen güçlerin rıza yolu ile hegemonyasını kabul ettirmek için önemli bir aygıt konumundadır. Bununla birlikte gerektiğinde baskı gerektiğinde de bir rıza aygıtı olarak hukuk da önemli bir yere sahiptir. Hukuk baskıcı ve kurucu bir niteliğe sahip olarak mahkemelerde ve cezaevlerinde bu rolünü

⁹⁸ Hall, İdeoloji Üzerine, s. 179

⁹⁹ Hall, İdeoloji Üzerine, s. 167

¹⁰⁰ Örneğin Fransız ihtilali modelinde ekonomik egemenliğini siyasal üstünlüğe taşıyan burjuva sınıfı, siyasal üstünlük öncesinde kurduğu hegemonik üstünlüğü sayesinde, kentli işçi sınıfı ve köylülerle bir ittifaka girerek tarihsel bloğunu oluşturur. Ancak devrimden sonra bunun da yetmediği anlaşılır ki devreye etik, kültürel ve ideolojik düzenlemeler girer. Bu örnek hegemonyanın ne denli farklı düzlemlerde aranması gerektiğine işaret eder, Dural, A. Baran, Antonio Gramsci ve Hegemonya, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 11, Cilt 39, 2012, s. 314

¹⁰¹ Dural, Antonio Gramsci ve Hegemonya, s.314

¹⁰² Aytaç, Ömer, Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman, Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 28, Sayı 2, 2004, s.119

oyunmaktadır.¹⁰³ Hukuk bunun yanı sıra bir rıza sağlayıcı olarak yasal sınırlar içinde özgürlük alanları da oluşturmaktadır. Netice itibarıyla hukuk, hegemonik düzenin “korunmasında, uygulamasında ve sürdürülmesinde”¹⁰⁴ ayrı bir yere sahiptir. Örneğin egemen sınıflar, hukuk aracılığıyla tahakküm altındaki sınıflara elde etmek istediği her şeyi elde edemeyeceklerini benimsetir. Bunun nedeni ise bu tür isteklere yasa marifetiyle sınırlar çizilerek bu sınırların aşılması durumunda yasadışılığın söz konusu olacağıdır.¹⁰⁵

Son olarak egemen sınıfın çıkarlarının hegemonyası altındaki sınıfların çıkarlarıyla çatışması durumunda ise hukukun bir diğer yüzü ortaya çıkmaktadır. Bu durumda devlet kendi çıkarlarını sürdürmek adına hegemonik düzendeki rıza kavramını işlevsizleştirir ve bir devlet aygıtı olarak hukuku zor kavramı kapsamında kullanır. Zor kapsamında kullanılan hukuk aygıtı, mülkiyet ilişkileri özelinde cezalandırıcı ve kontrol altına alıcı yönlerini ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁶

2.3. Frankfurt Okulu ve Günümüz İdeoloji Yaklaşımları

Frankfurt Okulu, 1923 yılında içinde sosyal bilimcilerin bulunduğu ve sosyalist araştırmalar yürütmek üzere Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nde kurulan bir topluluktur. Bu okulun önde gelen isimleri Max Horkheimer, Friedrich Pollock, Theodor Adorno, Walter Benjamin ve Herbet Marcuse’dir.¹⁰⁷ Bu kurum kuruluşunun ilk yıllarında sosyal projeler yürütmek üzere toplanmışken ilerleyen süreçte toplumsal pratiklerin değerlendirmesine eleştirel bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamıştır.¹⁰⁸

Frankfurt Okulu, I. Dünya Savaşı’nın henüz dağılmamış olan atmosferinde işçi sınıfının kötü durumu ile Lenin sonrası Stalin istibdadı ve evrensel anlamda

¹⁰³ Litowitz, Gramsci, Hegemony, s. 530

¹⁰⁴ Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusser, s. 266

¹⁰⁵ Kennedy, Duncan, Antonio Gramsci ve Hukuk Düzeni, (Çev. Akbaş, Kasım), Mülkiye Dergisi, Cilt 31, Sayı 257, 2014, s. 179

¹⁰⁶ Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusse, s. 268

¹⁰⁷ Yıldırım, Adem, Eleştirel Pedagoji: Ivan Illich ve Paulo Freire’nin Eğitim Anlayışı Üzerine, Anı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013, s. 27

¹⁰⁸ Özek, B. Yakut, Eleştirel Kuram (Frankfurt Okulu) Bağlamında İdeoloji ve Eğitim İlişkisinin Çözümlemesi, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 39, Cilt 3, s. 1539

yaygınlaşan faşizm dalgasının etkisinde faaliyette bulanmaya çalışmıştır. Okulun üyeleri, kültür ve modernizm kavramları üzerinde özellikle durmuşlardır. Okul içindeki düşünce silsilesi Marksizm'in bir devamı niteliğinde olmakla birlikte Marksizm'in eksik yönlerini varoluşçuluk ve psikanaliz alanındaki terimleri kullanarak tamamlamaya çalışmışlardır.¹⁰⁹ Spurk'a göre Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu ile birlikte " *hem burjuva toplumunun hem de yerleşik toplumsal bağ teorilerinin bir eleştirisi adıyla anılan özgül bir teori yaratmak için Institut für Sozial forschung içinde sürdürülen kolektif bir çabanın sonucudur.*"¹¹⁰

Frankfurt Okulu temsilcileri Freud ile Marx'ı, temsil ettikleri görüşler kapsamında aynı nitelikte ve aynı etkiye sahip birer devrimci olarak nitelemektedirler. Marx ve Freud'un görüşlerinin epistemik temelleri birbirine o kadar yakındır ki felsefi bakış açısı ile bir teorinin iki ayrı örneği konumundadır. Bu yüzden onlar açısından Marksizm'in ve psikanalizin örneğini oluşturduğu bu yeni teori, Eleştirel Teori'dir.¹¹¹

Frankfurt Okulu temsilcilerinin eleştirel yaklaştığı konulardan birisi de Hegel ve Marx'ın diyalektik anlayışlarıdır. Örneğin Adorno'nun negatif diyalektik şemasında, karşıtlıklardan yeni bir oluşuma doğru götüren tez, antitez ve sentez süreçleri bulunmamaktadır. Onlara göre Hegel ve Marx'ın diyalektik süreçlerinin uçları kapalıdır. Hegel'in diyalektik anlayışının son noktası burjuva devletiyken Marx açısından diyalektik sürecin son noktasında komünist toplumla karşılaşmaktadır. Eleştireller diyalektiğin sona ermesi hâlinde, durumunun diyalektiğin kendisi ile çelişeceğini, bu yüzden de diyalektik süreklilik içerisinde olması gerektiğini savunurlar.¹¹²

Frankfurt Okulu açısından ideoloji eleştirisinin büyük bir önemi vardır. Marx'ın eleştirel okumasının etkisi ile altyapı ve üstyapı kavramlarını yeniden

¹⁰⁹ Tekinalp, Şermin / Uzun, Ruhdan, İletişim Araştırmaları ve Kuramları, Beta Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 165

¹¹⁰ Spurk, Jan, Toplumsal Aklın Eleştirisi, (Çev. Ergüden, Işık), Versus Yayınları, İstanbul, 2008, s. 10

¹¹¹ Geuss, Raymond, Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu, (Çev. Keski, Ferda), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 10

¹¹² Özel, Fatma Begüm / Mumyılmaz, Alper, Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'da Modern İnsan ve Tüketim İdeolojisi, Akademik Hassasiyetler, Cilt 5, Sayı 10, 2018, s. 64

değerlendiren Eleştireller, Marx'ın bir üstyapı unsuru olarak kültüre yeterince önem vermediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Eleştireller, Marksist bir kabul ile hem ideolojiyi hem de kültür kavramını ekonomi belirler, tezine karşı çıkmaktadır.¹¹³ Eleştireller, Marksist teoriyi ekonomik açıdan aşırı determinist bulmaktadır. Onlar bu ekonomik determinist bakış açısını eleştirmektedir. Onlara göre bir aşamaya kadar ekonomik belirlenimcilik doğru kabul edilirken aşırı ekonomik yaklaşımlar sosyal yaşamın tüm yönlerinin görülmesinde ve yorumlanmasında yetersiz kalmaktadır.¹¹⁴

Raymond Geuss, Eleştirel Teori kitabında Frankfurt Okulu'nun ideoloji eleştirisini (*ideologiekritik*) üç ana tez üzerine yapılandırmıştır. Buna göre ilk tez, radikal toplum eleştirisi ile toplumda egemen olan ideolojinin birbirinden ayrılamaz olmasıdır. Tüm toplumların nihâi amacı bir eleştirel teori geliştirmek ise ideoloji eleştirisi bu teorinin ana unsurudur. İkinci tez ise ideoloji eleştirisinin bir ahlâk eleştirisi olmadığı üzerindedir. Buna göre Eleştireller ideolojiyi kötü ve ahlâksız olduğu için değil yanlış olduğu için eleştirmektedir. Ve son tez ideoloji eleştirisi doğa bilimlerinden farklı olarak analizinin yapılması için “*geleneksel empirizmden devraldığımız epistemolojik görüşlerde temel değişimler gerektirmesi*”¹¹⁵ üzerinedir.

Frankfurt Okulu, Marksist ideolojinin bir devamı niteliğindeki ideolojiyi gerçek ve görünen arasına konumlanan bir gölge olarak olumsuz anlamda kullanmıştır.¹¹⁶ Onlara göre ideoloji, somut bir oluşuma sahip olumsuz bir anlama sahiptir. Bunun dışında ideolojinin bu çarpıtma özelliği ona, hâkim gücün çıkarlarına hizmet edebilecek bir özellik yüklemektedir.¹¹⁷

Frankfurt Okulu temsilcileri, ideoloji eleştirisinin gerçeklik ile düşünceler arasındaki çelişkileri ortadan kaldıracığını düşünmektedir. Bu anlamda Horkheimer,

¹¹³ Demir, Sevim Atila, Sosyal Bilimlere Eleştirel Bakış: Frankfurt Okulu ve Pozitivizm Eleştirisi, SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, 2009, s. 63

¹¹⁴ Kızılcılık, Sezgin, Frankfurt Okulu, Anı Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2006, s. 412

¹¹⁵ Geuss, Eleştirel Teori, s. 44-45

¹¹⁶ Koçak, Orhan, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Akıl Tutulması içinde, Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1998, s. 7-55

¹¹⁷ Çiğdem, Ahmet, Toplum: Kavram ve Gerçeklik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 94

eleştirel teorinin var olan ile ideoloji arasındaki çelişkileri açığa çıkarmasıyla bilinç anlamında bir özgürleşmeye yol açacağını iddia etmektedir.¹¹⁸

Adorno'ya göre ise ideolojinin sırrı, soyut mübadele işleyişidir. Hatırlanacağı üzere soyut mübadele işleyişi, farklı kullanım değerine sahip iki metanın, mübadele esnasında eşit miktarda, emek gücüne sahip oldukları kabul edilerek aynı mübadele değeri ile işlem görmesidir. Başka deyişle soyut bir eşdeğerliliğe sahip olmasıdır. Adorno'ya göre bu anlamda ideoloji, kıyaslanamaz şeyler arasında bir eşdeğerlilik üretmektedir. Bu durumda ideolojik düşünce, kendisinden olmayanı kendisine benzetmek için çaba harcamaktadır. Adorno bu hususa ilişkin olarak: “*Eğer aslan bir bilince sahip olsaydı yemek istediği ceylana duyduğu öfke ideoloji olurdu*”¹¹⁹ örneğini vermiştir. Adorno, şeyleşmiş olan insan bilincinin etrafındakileri aynı türden görmesinin sebebini ideolojiye atfetmektedir. Bu anlamda ideoloji, insan bilincine etrafındakilerin değişmez olduğuna dair bir izlenim yüklemektedir. Sonuç olarak Adorno ideolojiyi, şeylerin özgül yanlarını görmezden gelerek bunları kendisine dönüştürmeye çalışan bir paranoidlik hâli olarak görmektedir.¹²⁰

Frankfurt Okulu'nun ikinci dönemi olarak ifade edilebilecek zaman diliminin temsilcilerinden olan Jürgen Habermas'a göre ideoloji, iktidar tarafından bilinçli bir biçimde çarpıtılarak bir söylem haline getirilen bir iletişim aracıdır. İdeoloji, bir iletişim aracı olarak dilin yapısının egemen güç tarafından kendi istek ve çıkarları doğrultusunda bozulmasını ifade etmektedir. Bu durumda da ideoloji, egemen gücün hâkimiyetini hâkimiyet altındakilerin konuşmalarına nakşettirir.¹²¹

Bu tür bir çarpıtılma sistemi daimi bir hâl aldığı anda çarpıtılmanın süreklilik içerisinde fark edilmesi imkânsız olmaktadır. Sürekli çarpıtılma hâli, kendisi için oluşturduğu normatifliği ile dili deforme ederek bu deformasyonu ifşa edebilecek her şeyi gizlemektedir. Habermas, bu tür bir ideoloji kuşatmasının kırılabileceğini ifade

¹¹⁸ Held, David, Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas, University of California Press, 1980, s. 183-186

¹¹⁹ Eagleton, İdeoloji, s. 170

¹²⁰ Eagleton, İdeoloji, s. 170-171

¹²¹ Eagleton, İdeoloji, s. 174

etmektedir. Ona göre ideoloji, yoldan çıkmış bir ifade biçimi ise çözüm, bu yoldan çıkmış dilin sahici bir dil tanımına sahip olduğunu keşfetmeyi gerektirir. Habermas bu sayede dilsel pratiklerimizin temelinde var olan iletişimsel rasyonaliteyi ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.¹²²

Habermas, ideoloji tarafından sürekli olarak çarpıtılan iletişimden bizi kurtarmaya çalışan psikanaliz ile ideoloji eleştirisini aynı anlamda kullanmaktadır. Bu benzetme psikolojik bir rahatsızlığı olan kişiyle ideoloji tarafından çarpıtılmış bir iletişim öznesinin eylemlerinin özdeşliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin psikolojik rahatsızlığı olan kişinin bedensel olarak dışa yansıyan isteklerini söylemlerle inkâr etmesi ile eylemleri ve özgürlükleri kısıtlayan yöneticilerin söylemlerinde özgürlüğü savunmaları aynı nevrotik durumu temsil etmektedir. Bu anlamda da tedavi/çözüm, patolojik veya ideolojik söylemi deşifre etmekten ziyade bunun nedenini ortaya çıkarmaktan geçmektedir.¹²³

¹²² Eagleton, İdeoloji, s. 175

¹²³ Eagleton, İdeoloji, s.179

İKİNCİ BÖLÜM

HUKUK VE İDEOLOJİ

1. BİR FETİŞ UNSURU OLARAK HUKUK

1.1. Fetişizm

Fetişizm kavramının hukukla olan kullanımından önce fetişizm anlamına ilişkin bir açıklama yapılmalıdır. Fetişizm kavramı kendi içinde iki anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlam olarak dinsel fetişizm kavramı kullanılmaktadır. Antropolojik bir incelemenin de ürünü olan dinsel anlamdaki fetişizm, bir objenin fetişleştirilmesidir. Bu doğrultuda TDK'nın sözlüğünde fetişizm, “*İlkel toplumlarda doğaüstü bir güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesnelere tapınma, tapıncakçılık, putperestlik*”¹²⁴ olarak tanımlanmıştır.

Kavramın tarihsel olarak kullanımında Portekizli denizcilerin Güney Afrika'daki gözlemleri ön plana çıkmaktadır. Onlar buradaki yerlilerin, hayvanlara ve cansız varlıklara karşı bir güç atfettiklerini ve bununla birlikte bu objelere karşı tapınma işlemlerini gerçekleştirdiklerini ifade etmektedirler. Fetişleştirilen objeye karşı yapılan bu tapınma işleminin çoktanrılı dinin kökeni olduğu düşüncesi de ileri sürülmektedir.¹²⁵

Fetişizmin dinlerin kökeni olduğu konusunda Fransız filozof Auguste Comte'un üçlü bir formüleştirmesi bulunmaktadır. Comte bu formülasyona, “*üç hâl yasaı*”¹²⁶ demektedir. Buna göre insanlık, sayılan bu üç hâlden geçmiştir. 1. Teolojik Hâl, bu durumda insanlık, başına gelen olayların açıklamasını kendisinden daha güçlü iradelerin varlıkları ile yapmaya çalışmaktadır. 2. Metafizik Hâl, bu durumda insanlar

¹²⁴ <https://sozluk.gov.tr/> 25.10.2021 14:00

¹²⁵ Pritchard, E. Evans, İlkelerde Din, (Çev. Portakal, Hüsen), Öteki Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 27

¹²⁶ Challaye, Felicien Dinler Tarihi, (Çev. Tiryakioğlu, Samih), Varlık Yayınları, İstanbul, 1994. s. 24

bu olayları doğa olayları ile açıklama ihtiyacı duymaktadır. 3.Pozitif Hâl, son durumda ise insanlar artık başına gelen olayları tesadüf ve doğa-üstü olaylardan nazaran mantık açısından daha anlaşılabilir bir biçimde açıklama ihtiyacı duymuşlardır.¹²⁷ Bu üç hâl yasasında fetişleştirme unsurlarının bulunduğu aşama teolojik aşamadır. Bu aşamada insanlar güçsüz kaldıkları olaylar karşısında bir somutlaştırma işlemi ile cansız objelere bir ulûhiyet yükleyerek bu olayları anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Fetişizmin diğer bir kullanım alanı ise psikolojidir. Fetişizm kavramı psikolojide genel itibarıyla cinsellik üzerinden tanımlanmaktadır. Bu anlamda terimler sözlüğünde fetişizm, vücutta cinsellikle ilgisi bulunmayan ama yine de kişinin cinsel dürtülerini uyaran bir organ veya cinsel dürtüleri harekete geçiren bir nesnenin temsili olarak açıklanmaktadır.¹²⁸

Fetişizm konusunda Freud'un tanımı ise erkek çocuklarında doğumdan sonra penisin bir ikamesi olarak ele alınmıştır. Erkek çocuk doğduğu anda annesinde penisin olmadığını bir şekilde kabullenmek istememektedir. Çünkü annesinin iğdiş edilmiş olması kendisi için de bu tehlikenin varlığını hissettirmektedir. Bu nedenle ilk olarak annesinin de penisinin olduğunu kabul ederek onun yokluğunu bir şekilde fetiş ile ikame etmeye çalışır. Fetişin bu kullanımı, erkek çocuğuna iğdiş karşısından bir zafer kazandırmaktadır. Çocuk burada hem penis eksikliğini kabullenmeyerek bir korkuya kapılırken hem de bunu kabullenerek bir fetiş yaratmaktadır. Freud'a göre, "*fetişistler kadınlık organına duydukları tiksintiyi fetişleriyle yani kadınlık organının yerine koydukları nesneyle bastırmaktadır.*"¹²⁹ Burada görüldüğü üzere bir organın eksikliğinin inkârı, bir başka nesnenin bu eksikliği ikame etmesiyle sağlanmaktadır. Bu fetiş yolu ile kişi kendini güven altına almaktadır.

Fetişe ilişkin yapılan dini ve psikolojik değerlendirmede bazı ortak özellikler mevcuttur. İlk olarak iki alanda da fetiş kavramı bir nesneye tekabül etmektedir. Gerek dini inanışlarda gerekse psikolojik anlamda bir ikame manası ile fetiş, nesneye

¹²⁷ Challaye, Dinler Tarihi, s.24

¹²⁸ Budak, Selçuk, Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s.299

¹²⁹ Freud, Sigmund, Cinsellik Üzerine Üç Deneme, (Çev. Budak, Selçuk), Öteki Yayınları, Ankara, 1997, s. 337-340

atfedilir. İkinci olarak fetiş, gerçekte olmadığı hâlde varmış gibi düşünülen bir şeydir. Üçüncü olarak fetiş, bir mahrumiyet durumudur. Örneğin psikolojide, iğdiş edilerek penisten yoksun olma durumu mevcutken dinsel anlamda ise bir güç yoksunluğu sonucu fetiş ortaya çıkmaktadır. Son ortak özellikte ise fetişleştirilen nesneye bir anlam yükleme durumu söz konusu olmaktadır.¹³⁰

1.2. Meta Fetişizmi

Meta fetişizmi, Marx tarafından metanın mistik bir karaktere bürünmesi anlamında kullanılmıştır. Hatırlanacağı üzere meta, insan ihtiyaçlarını gideren bir nesne olarak tanımlanmıştır.¹³¹ Metanın bu mistik hâli, emek ürünlerinin üreticilerinden bağımsız bir şekilde toplumsal bir kisveye bürünmesi sonucunda, kendi aralarında toplumsal bir ilişki geliştirmeleridir. Başka bir anlatımla meta fetişizmi, “*kendilerine bağımlı emekten ayrı olarak ürünlerin kendi içlerinde ve kendi değerine sahip olma görüntüsüdür*”¹³² şeklinde tanımlanabilir. Bu anlatımlar neticesinde mistikleşen şey, meta üretimindeki insan emeğinin dışlanarak esas olanın sadece meta mübadele ilişkilerinin olduğudur.

Meta fetişizminin ortaya çıkmasındaki en önemli unsur, metanın kullanım değeri değil değişim değerine sahip olmasıdır. Bir ürünün değişim değeri o ürüne harcanan emek miktarıyla ölçülmektedir. Fakat meta fetişizmde ürüne sonradan eklenen emek miktarı aslında üründe en baştan beri içkinmiş gibi yani metanın kendisinden kaynaklanıyormuş gibi görünmektedir. Bu anlamda da meta fetişizminin iki aşaması ortaya çıkmaktadır. İlk aşama, ürüne eklenerek ona değişim değeri kazandıran emeğin ondan ayrılması aşamasıdır. İkinci aşaması ise bu değişim değerinin metada baştan itibaren mündemiç olması aşamasıdır.¹³³ Meta fetişizminin diğer bir boyutu daha bulunmaktadır. Bu, insan emeğinin bir metaya dönüşmesi

¹³⁰ Koloş, Umut, Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi, İş Dünyası ve Hukuk, Prof. Dr. Tankut Centel’e Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 769-770

¹³¹ Marx, Kapital I, s. 49

¹³² Cohen, Gerald A., Karl Marx’ın Tarih Teorisi, (Çev. Fethi, Ahmet), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, İstanbul s. 145

¹³³ Cohen, Karl Marx’ın Tarih Teorisi, s. 145-146

neticesinde kendisine iktisadi bir değer atfedilerek alınıp satılması boyutudur. Bu şartlar altında, üreticileri tarafından üretilen her şey sadece alınıp satılmak için üretilir, algısı oluşturulmaktadır. İnsan emeğinin bir meta olarak kabul edilmesi onun bir meta olarak tercih edilebilecekler arasında en iyisi olmasını da gerektirmektedir. Bu nedenle de emek gücüne sahip birisi, diğer emek güçleri arasında en iyisi olma ve kapitalist tarafından tercih edilme niteliğine sahip olmalıdır.¹³⁴

Meta fetişizminin insanın kendi emeğinin ürününe yabancılaşması tanımı üzerinden, hukuki fetişizm kavramına geçiş yapılacaktır. Hukuki fetişizm, birebir hukukun bireye yabancılaşması üzerinden anlatılmasa da bu aşamada fetişizmin içinde barındırdığı yabancılaşma kavramı ön plana çıkarılacaktır.¹³⁵

1.3. Hukuki Fetişizm

Fetiş kavramının dini, psikolojik ve iktisadi alanlardaki kullanım şeklinin açıklanmasından sonra, fetişizmin hukuki anlamdaki kullanım şekline değinilecektir. Hukuki fetişizm kavramı ilk olarak Fransa’da hukuki formalizm savunucularını betimlemek adına kullanılmıştır. Bu anlamda hukuki fetişizm, hukuki formalizmin mantık ve adalete aykırı olması durumunda dâhi hukuk lafzına bağılılığını ön plana çıkarmasını gündeme getirmiştir. Terimi ilk kullanan isim ise Francois Géný’dir. Géný, hukukun lafzına bu denli bağılı olan kişileri transa girmiş din adamlarına benzeterek bunları hukuki fetişizm uygulayıcıları olarak tanımlamaktadır.¹³⁶

Hukuki fetişizm, hukuki formalizme bağılılığın temsili dışında ileriki süreçte Marksist bir bakış açısıyla da kullanılmıştır. Marksist kullanım bu anlamda hukuki fetişizmi hukuku yorumlamadaki muhafazakâr tutum eleştirilerinin bir adım ötesine taşımıştır. Marksist yaklaşım hukuki fetişizmi sanki hukuk insan iradesinin bir ürünü değilmişçesine insanların ona tapınması olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda hukuki

¹³⁴ Collins, Hugh, Marksizm ve Hukuk, (Çev. Tuna, Umre Deniz), Dipnot Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2016 s.144

¹³⁵ Koloş, Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut, s. 772

¹³⁶ Lemaitre, Julieta “Legal Fetishism at Home and Abroad”, Unbound, 2007 Issue, s. 7

fetişizm, son bölümde değineceğimiz üzere hukukun bir üstyapı unsuru olarak kabulünde ve toplumda var olan üretim tarzının yeniden üretiminde ona bir ideolojik misyon kazandırmasıyla ön plana çıkarılacaktır.¹³⁷

Marksist yaklaşım içerisinde hukuki fetişizm kavramını kullanan isimlerden biri Isaac Balbus'tur. Balbus'a göre Marx, tam anlamıyla bir hukuk teorisi geliştirmemiştir. Fakat Balbus, Marx'ın meta biçimi mantığından yola çıkarak meta formu ile hukuki formun aynı şey olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Hatırlanacağı üzere kapitalist üretim tarzında metalar, emek sahibinin emeğinden bağımsız olarak var olurlar ve bireysel bir meta formunu alırlar. Bu durum meta fetişizmi olarak tanımlanmıştır. Balbus'a göre ise meta mübadelesinde, metanın bireysel bir form olarak ele alınmasını yurttaşların da bireysel formlar olarak alması sağlamaktadır.¹³⁸

Bireysel vatandaşlar, ihtiyaçları ve niteliksel özellikleri bakımından birbirinden farklı öznelerdir. Bu anlamda da vatandaşlar, insani faaliyetlerinin benzersizliği bakımından eşit değildirler. Fakat bu eşitsizlik vurgusu, kapitalist üretim ilişkilerinde bir karşılık bulamamaktadır. Çünkü kapitalist üretimde bireylerin metalara olan katkıları eşit kabul edilmektedir. Bu durum neticesinde metaların mübadelesinde rol oynayanların eşit mübadele nesnelere olarak kabul edilmesi sağlanmaktadır.¹³⁹

Bu mübadele nesnelere eşit olmaları durumu tamamen yasal düzenlemeler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bu anlamda hukuk, niteliksel özellikleri açısından eşit olmayan yurttaşları mübadele sahasında meta biçiminin bağımsız bir nitelik kazanması için eşit kılmaktadır.¹⁴⁰ Balbus açısından hukukun fetişleştirilmesi bu aşamadan sonra başlamaktadır. Artık bireyler kendi yaratımı olan hukuku, hayatta kalmalarının bir şartı olarak tasavvur ederek fetişleştirmektedir. Onun deyişiyle hukuku

¹³⁷ Lemaitre, "Legal Fetishism at Home and Abroad", s. 8

¹³⁸ Balbus, Isaac D. "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the 'Relative Autonomy' of the Law", Law & Society, Winter, 1977, s. 575

¹³⁹ Balbus, Commodity Form, s. 576

¹⁴⁰ Balbus, Commodity Form, s. 576

fetişleştirenler, “*Hukuk olmasaydı, herkes birbirini öldürürdü*”¹⁴¹ argümanının arkasına sığınır. Bu bireyler, kendi ürünleri olan üretim ilişkisini tersine çevirip kendilerini de hukukun ürünüymiş gibi düşünerek varlıklarını hukuka borçlu saymaktadır.¹⁴²

Hukuki fetişizmi ele alan diğer bir Marksist yazar ise Hugh Collins’tir. Collins hukuk fetişizmini, hukukun “*toplumsal düzenin ve uygarlığın bileşenlerinin zorunlu bir unsuru olduğu inancı olarak*”¹⁴³ tanımlar ve hukuk fetişizmini ele alma sebebini Marksist genel hukuk teorisinin neden inşa edilmediğinin açıklamasını yapmak adına olduğunu belirtir.¹⁴⁴

Collins’e göre, hukuk fetişizminin üç niteliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kendi vermiş olduğu tanımdan da anlaşılacağı üzere hukukun, toplumsal düzen ve asayişin sağlanması amacıyla zorunlu varlığına olan inancıdır. Eğer bu düzeni sağlayacak yasalar mevcut değilse bu toplumda zorbalık baş göstermektedir. Yasa tarafından bireylere verilen mülkiyet hakkı, yine yasanın bekçiliği altında gözetilmezse bu hak gaspa uğramaktan kaçamamaktadır. Hukukun bekçiliğini yapmadığı bir toplum en nihayetinde dağılacaktır.¹⁴⁵

Hukuk fetişizminin ikinci anlamı ise hukukun biricikliği ve benzersizliğinin kabulü üzerinedir. Bu biriciklik, hukukun üç niteliğinde kendini bulmaktadır. İlk nitelikte, hukukun yasama ve yargı organları arasındaki ayrımına benzer, kendine has kurumsal düzenleme şekillerinin olmasıdır. İkinci nitelik, hukukun kendisine ait bir söylem şeklinin bulunmasıdır. Son nitelik ise hukukun baskı ve yaptırım gücüne sahip olmasıdır. Bu yaptırım gücü sadece yaptırım uygulanan kişileri değil aynı zamanda

¹⁴¹ Balbus, Commodity Form, s. 583

¹⁴² Balbus, Commodity Form, s. 583

¹⁴³ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 22

¹⁴⁴ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 22

¹⁴⁵ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 23

hukuka uygun davranmadıkları takdirde yaptırım uygulayıcılarını da kapsar nitelikte düzenlenmektedir.¹⁴⁶

Hukuk fetişizminin üçüncü ve son özelliği ise hukukun üstünlüğü ilkesinin şartsız kabulü üzerinedir. Bu ilke siyasi iktidarın keyfiliğinin önüne geçilmesi için kabul edilmiştir. Bu anlamda hukuk önünde yasa koyucular, uygulayıcılar ve vatandaşlar eşittir ve eşit muamele görmek zorundadır.¹⁴⁷ Bu bir anlamda hukuk devleti ilkesinin en asli unsuru olarak da karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸

Collins hukuk fetişizminin son bir tanımını meta fetişizminin hukuk üzerine olan etkisi üzerinden yapmaktadır. Bu anlamda meta fetişizmi, hukukun toplumsal görünümü olarak sözleşmeler, haksız fiil ve mülkiyet ilişkileri bağlamında kendini göstermektedir. Collins, özellikle sözleşme hukuku ile meta fetişizminin gelişimsel dönemlerini paralel olarak değerlendirmektedir. Meta fetişizminin oluşum koşullarının birçoğu bu anlamda sözleşmeler aracılığı ile güvence altına alınmıştır.¹⁴⁹

2. BİR SINIF ARACI OLARAK HUKUK

Hukuk, toplumsal anlamda varlığını sürekli olarak egemen ideolojinin varlığına paralel bir şekilde sürdürmektedir. Hukukun bir araç olduğu görüşü bu doğrultuda temellendirilmektedir. Hukuku bir araç olarak gören Marksistler, hukukun ve bu doğrultuda hazırlanan yasaların, egemen sınıfların çıkarlarının bir yansıması olduğunu belirtmektedirler. Buna göre hukukun kendine ait bir özerkliği bulunmamaktır. Kapitalist zümre hukuku, yeri geldiği zaman ihtiyaçları doğrultusunda manipüle edebileceği bir araç olarak görmektedir.¹⁵⁰ Bu yaklaşımda hukuk, egemen güçlerin iktisadi çıkarlarının doğrultusunda hareket eden yönetici sınıfının aracı olarak görülmektedir. Hukukun toplumda bulunan eşitlik ve adalet kavramlarına ilişkin tek

¹⁴⁶ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 24

¹⁴⁷ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 24

¹⁴⁸ Koloş, Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut, s. 775

¹⁴⁹ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 150

¹⁵⁰ Daragan, Milovanovic, Review Essay: Ideology and Law: Structuralist and Instrumentalist Accounts of Law. *Insurgent Sociologist*. 1981;11(1), s. 93

faaliyeti, eşitsizliği ve adaletsizliği maskeleyektir.¹⁵¹ Örneğin Ceza hukukunun, devletin ve yönetici sınıfın mevcut sosyal ve ekonomik düzenini sürdürmek için bir araç olarak kullanılması fikri, bir anlamda hukuka egemen güçler adına bir araç mahiyeti yüklemektedir.¹⁵²

Araçsal hukuk bakış açısı liberal anlamdaki toplumsal oluşum düşüncesini ve hukukun bu oluşumdaki rolünü de eleştirmektedir. Locke ve Hobbes gibi düşünürler hukuku, toplumsal düzeni bozan ve bu doğrultuda hareket eden her şeyin karşısına yerleştirmiştir. Bu bağlamda hukuk ve devlet bir düzen aracı olarak işlev görmektedir. Buna karşın Marksistler, hukukun böyle bir işlevinin olmadığını aksine hukuka, topluma belirli bir üretim tarzının dayatılmasında ve bu üretim tarzının sonucunda oluşan sınıfların çıkarlarının korunmasında araçsal bir işlev yüklemişlerdir.¹⁵³

Marksist ideoloji teorisi içerisinde topluma egemen olan üretim tarzı ve ideoloji arasında da bağlantı bulunmaktadır. Bu teori, ideolojilerin egemen üretim tarzı içerisindeki toplumsal pratiklerin bir aynası olduğu görüşüne ilişkindir. Baskın üretim tarzı içerisinde üretim araçlarına sahip olanların benzer kaygılara sahip olması, ortak çıkarlar doğrultusunda bir ideolojinin oluşmasına öncülük etmektedir. En nihayetinde toplumsal düzenin inşası için yapılan yasalar da bu egemen ideolojinin çıkarları doğrultusunda çıkarılmaktadır. Bu durum da hukuka araçsal bir boyut kazandırmaktadır.¹⁵⁴

Hukukun araçsal yaklaşımı, altyapı ve üstyapı metaforları üzerinden de açıklanmaktadır. Toplumsal üretim ilişkilerinde baskın olan üretim tarzı tarafından oluşturulan egemen güçler, maddi altyapı ve buna bağlı olarak oluşan üstyapı arasındaki bağı da oluşturmaktadır. Bu bağlamda oluşan hukuki üstyapı, egemen

¹⁵¹ Gavigan, Shelley A. M., Law, Gender and Ideology, (Ed. Anne F. Bayefsky), Legal Theory Meets Legal Practice İçinde, (283-295), Edmonton: Academic Publishing, 1998, s, 288,

¹⁵² Quinney, Richard, Critique of Legal Order: Crime Control in Capitalist Society. Boston: Little, Brown and Company, 1974, s. 16

¹⁵³ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 47

¹⁵⁴ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 68

güçlerin menfaati doğrultusunda hareket etmektedir. Bu netice itibarıyla, hukuk tarafından güçlendirilmiş bir egemen sınıf oluşturulmaktadır.¹⁵⁵

Hukukun araçsal yorumunun bu tarz bir anlatıma sahip olması ona iki boyutlu bir işlev yüklemektedir: Üstyapı unsuru olarak hukuk ve altyapı belirleyicisi olarak hukuk... Hukukun muhtevasının egemen ideoloji tarafından kendi çıkarları doğrultusunda oluşturulması, onu üstyapıya ait bir kurum haline getirmektedir. Bu durumda üretim ilişkileri hukuk tarafından belirlendiği için de hukuk maddi altyapıda da etkin bir rol oynamaktadır.¹⁵⁶

Hukukun araçsal kullanımı, devlet aygıtının kapitalist üretim ilişkileri ile olan ilişkileri üzerinden de devam etmektedir. Devlet, kapitalist üretim sürecinde oluşturulan sermayeye, iktisadi anlamda ayakta kalabilmek adına ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle de devletin sermaye ile olan ilişkisi, kendi özerkliğine gölge düşürmesine rağmen devlet, sermayeye olan ihtiyacı nedeniyle sermaye birikiminin önünü açmaktadır. Bu doğrultuda da yasal düzenlemeler yaparak kendisini bağımlı kıldığı sermaye doğrultusunda hareket etmektedir.¹⁵⁷

Hukukun gerek egemen sınıfla olan ve ona fırsatlar sağlayan kazan-kazan ilişkisi gerekse alt sınıflara karşı olan baskıcı tutumu, kendisini hukuki söylemde tezahür ettirmektedir. Bir başka deyişle egemen ideolojinin eylemleri hukukta bir dil olarak karşılığını bulmaktadır.

Marksist bakış açısıyla ideolojik fikirler, toplumsal anlamda çelişki oluşturabilecek düşünceleri gizleyen fikirlerdir. Bu manada toplumda her kesimin

¹⁵⁵ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 48

¹⁵⁶ Collins, Marksizm ve Hukuk, s. 134

¹⁵⁷ Wetherly, Paul, Marxism and the State, An Analytical Approach, Palgrave, 2005, s. 192-193; Akt: Özenç, Berke, Hukuk Devleti Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 158

ideoloji üretebilmesi mümkünken asıl ideoloji olacak olan düşünceler egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eden egemen ideolojilerdir.¹⁵⁸

Söylem ise en basit ifadeyle belirli bir anlamın dil içerisinde şekil almasıdır.¹⁵⁹ Bu manada söylem, farklı alanların dilsel şekilleri, ifade biçimleri ve gramer yapılarını yansıtan bir biçimde kullanıldığında bilimsel, hukuki, siyasi tarzda birçok söylem alanından bahsedilebilir.¹⁶⁰ Söylem sadece karşı tarafa iletilen mesajın içeriği ile alakalı değildir. Söylem, içerik dışında bunu kimin dile getirdiğini, dayanağını, bunun kime karşı söylendiğini ve bunu söylerken neyin amaçladığını da içermektedir.¹⁶¹

Foucault'da söylem, bireysel olarak değil ancak bir birlik içerisinde anlaşılır hâle gelmektedir. Bu anlaşılır kılınmanın araçları ise onu üreten iktidar ve ona bağlı kurumlardır. Örneğin bir denetleme kurumu olan hastanelerde, buraya kapatılan akıl hastalarını tetkik eden bilim adamları, bazı vakalarda kapatılmanın haksız olduğunu ve bunun bir cezalandırma olduğunu kabul etseler dâhi, en nihayetinde bu kapatılmayı meşrulaştırmış, anlaşılır kılmış ve bu kapatılma mekânlarının yeniden üretilmesine olanak sağlamışlardır.¹⁶²

İdeoloji ve söylem ilişkisi, birbiri içerisine geçmiş iki halkaya benzemektedir. Bu durum, ideoloji ve söylemin toplumsal hayat içerisindeki bireylerin içinde buldukları ilişkilerin anlaşılmasına ve kavranmasına katıldıkları alanların birbirinin iz düşümü olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁶³

¹⁵⁸ McLellan, İdeoloji, s.15

¹⁵⁹ Sancar Üşür, Serpil. İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2008 s.89

¹⁶⁰ Fairclough, N. & Wodak, R., Critical Discourse Analysis. Teun Van Dijk (Ed.). Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction içinde, (s. 258- 284). London: Sage, 1997; Atıf yapılan sayfa 259 Aktaran: Çakmak Fatma, Bilişli Yasemin, İdeoloji, Söylem ve İletişim Çalışmalarında Ruth Wodak, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 19, Sayı 2, s. 100

¹⁶¹ Punch, K., F, Sosyal araştırmalara giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar, (Çev. D.Bayrak, H.B.Arslan, Z. Akyüz), Ankara: Siyasal Kitabevi; Aktaran Çelik, H. & Ekşi, H., Söylem Analizi Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Sayı 27, 2013 s.100

¹⁶² Foucault, Michel, Michel Foucault Ders Özetleri 1970-1982, çev. Selahattin Hilav, İstanbul: YKY Yayınları; Aktaran: Cevriye Demir Güneş, "Michel Foucault'da Söylem ve İktidar", Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı: 21, Güz 2013, s. 57

¹⁶³ Purvis, Trevor ve Hunt, Alan, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, (Çev. Çoşar, Simten), Moment Dergi, Cilt 1, Sayı 1, s, 11

Dil, alıcı ve gönderici arasında göndericinin mesajını, düşüncelerini ve ideolojisini karşı tarafa taşıyan bir araçtır. Dilin ideolojik bir yapıda olması ve toplumdaki bireylerin egemen ideolojinin çıkarları doğrultusunda hareket etmesini sağlayan yönü onu sadece bir taşıma kanalı olmaktan çıkarmaktadır.¹⁶⁴ Bu doğrultuda ideoloji ve söylem ilişkisinin karmaşıklığı içerisinde dil de kendisini dâhil etmektedir. Bir araç olarak dil ve bir amaç doğrultusunda hareket eden ideoloji arasında bir anlam köprüsü kurma görevi söyleme düşmektedir. Dilin kullanımı, egemen ideolojinin varlığının ve devamının bir nişanesiyken söylem ise bir anlam inşasını temsil etmektedir. Belirli kalıplar içerisinde dil ile inşa edilen ideolojiler, aynı kalıplar içerisinde sürekli tekrar eden söylemler doğrultusunda yeniden üretilmektedir.¹⁶⁵

İdeolojiler; söylemler tarafından üretilmekte, ifade edilmekte, yasalaştırılmakta, yeniden üretilmekte ise bu belirli bir söylem yapısı ve stratejisi içerisinde yapılmaktadır. Örneğin ‘biz’ zamiri, bu yapılardan birinin örneğini oluşturmaktadır. Bu yapıda söylem, konuşmacının etrafındaki kitleyi işaret etmesi için kullanılır. Çok basit olarak görünmekle birlikte bir metni cinsiyetçi veya ırkçı bağlamda ideolojik kılacak olan bu metni ifade etmedeki tonlamalar ve vurgular olabilmektedir. Bu da bir metni ideolojik kılmada söylemin önemini ortaya çıkarmaktadır.¹⁶⁶

Dil aracılığıyla oluşturulan söylemler içerisinde kendine özgü bir söylem oluşturan alanlardan birisi de hukuktur. Kendine has norm ve uygulamalardan oluşan ve bir toplumsal kurallar bütünü oluşturan hukuk, bu norm ve uygulamaları kendi dili aracılığıyla ortaya koymaktadır. Kendi dili vasıtasıyla kendine özgü norm ve uygulama bütünüyle toplumda kendine bir alan oluşturan hukuk, bazı zamanlarda kendi dilinin aksayan ve anlaşılmaz yönleriyle de gündeme gelmektedir. Fakat hukuk kendi norm ve uygulamaları üzerindeki anlaşılmazlık ve belirsizlikleri yine kendi dilinin imkânlarıyla yeniden tanımlayarak, yorumlamaktadır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Devran, Yusuf, Haber, Söylem İdeoloji, Başlık yayın Grubu, İstanbul 2010, s. 14

¹⁶⁵ Devran, Haber, Söylem İdeoloji, s. 27

¹⁶⁶ Van Dijk, Teun A., Ideology and Discourse Analysis, Journal of Political Ideologies, Sayı 11, Cilt 2, 2016, s. 124

¹⁶⁷ Birlik, Pınar Türkmen, Dil Üzerinden Hukuk ve İdeoloji İlişkisinin Bir Değerlendirilmesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, s. 457

Hukuki söylemin, bir baskı aygıtı olarak kullanımı Gramsci tarafından kullanılan hegemonya kavramında da karşımıza çıkmaktadır. Hegemonya kavramı bir başka anlatımla hukuki söylemi evrensel bir boyuta taşımıştır. Bu kavramla hukuki söylem başka grupların açıkça ve güç kullanmadan astların rızasını elde etme yoludur. Hegemonya, söylem aracılığıyla hukuki ilişkilere ve uygulamalara o denli yerleşir ki bir süre sonra hegemonya altındaki kişiler bunu fark edemez hâle gelir. Bu fark edilmeme hâli ise yasallığın ve söyleminin en önemli unsurunu oluşturmaktadır.

Bu hegemonik dil, egemen ideoloji tarafından hukuki söylem içerisinde farklı bir yere oturtulmaktadır. Egemen ideoloji dille, hegemonya kurmak istedikleri kişilerin düşüncelerini, duygularını ve en nihayetinde davranışlarını etkilemektedir. Farklılık oluşturan bu dil kullanımı, bu amaç doğrultusunda hukuk dilinin normatif (yaptırıma dayalı) kullanımı dışına çıkmaktadır. Bu anlamda normatif dilin alternatifi olarak bildirimde bulunan dil, kavramı kullanılmaktadır. Bildirimde bulunan dil ile insanlara bilgi verilerek onların belirli düşünceleri değiştirilmekte ve davranışları etki altına alınmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle de normatif dilin emir kipleri yerine bilinmemesi gereken gerçeklerin daha kolay saklanabileceği ve insanların kendileri açısından belirli bir mantık çerçevesine oturarak ikna edilebileceği hegemonik bir dil kullanılmaktadır.¹⁶⁸

Hukukun egemen ideoloji adına bir söylem olması bu konuda tüm dikkati hukuk diline, yasalaştırma eylemlerine ve mahkemeler tarafından oluşturulan içtihatlarla yönlendirmektedir. Bu bakış açısı; mahkemeler tarafından oluşturulan, kullanılan ve detaylandırılan kavramların, hukukun politik önemini anlamak için çok önemli olduğunu kabul etmektedir. Bu bağlamda da bir söylem olarak hukuk; neyin meşru neyin gayrimeşru, neyin kabul edilebilir neyin kabul edilemez, neyin suç neyin yasal, neyin rasyonel neyin irrasyonel olduğuna dair konulardaki beklentileri nasıl cevapladığını ortaya koymaktadır. Bu anlatımla mahkemeler, sadece toplum nezdinde anlaşmazlık yaşayan tarafların hukukun kendine ait dilsel özellikleri çerçevesinde bu

¹⁶⁸ Gözler Kemal, Anayasa Hukukunun Metodolojisi, 2. Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1999, s. 82-86

anlaşmazlıkların sonuçlandırıldığı yerler değil aynı zamanda da bu dil ve kabullerle sosyal ve politik yaşamın oluşturulmasına yardımcı olan yerler olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁹

Hukuki söylemi diğer söylem türlerinden ayıran kendi içindeki dinamikleridir. Zira bu anlamda hukuki söylem, içsel dinamikleri tutarlılık projeksiyonu ile çalışmaktadır. Hatırlanacağı üzere hukuk, emeğini bir meta olarak pazarda satmak üzere olanları eşit bir hukuki özne olarak konumlandırmaktadır. Hukuk öznelerinin eşit olma süreci sırasında hukuk her seferinde kendi meşruiyetini kazanmak zorundadır. Bu meşruiyet kazanma ve bu meşruiyeti tekrardan yenileme süreci hukuki söylemin tutarlılığına işaret etmektedir.¹⁷⁰

3. HUKUKİ FEMİNİZM VE İDEOLOJİ

Hukukun ideoloji olarak etkisini gösterdiği başka bir alan ise kadının toplum karşısındaki hak ve kazanımlarına ilişkindir. Kadınların toplumsal alandaki hak ve kazanımları 18. yüzyıl itibarıyla feminist kuramın konusunu oluşturmaktadır. Feminizm, kadın ve erkek ilişkilerinde kadını oldukça dezavantajlı bir konuma yerleştiren ideolojilere karşı eleştiride bulunmaktadır. Bu bağlamda da feminizm ilk çıkış noktası eşitliği öncelemişken ilerleyen aşamalarda bu akım, kendine özgü bir dil, hukuk ve felsefe geliştirmeyi amaçlamıştır.¹⁷¹

Feminist kuramın ortaya çıkarıp yıkmaya çalıştığı eşitsizlik düzeni elbette ki insanlık tarihi kadar eskidir. Kadınlar ve erkekler arasındaki hiyerarşik düzen, Antik Yunan düşüncesinde de kendisine yer bulmaktadır. Platon, tüm insanların eşit olmasına rağmen üstün cinsin erkek olduğunu belirtmektedir. Bu bir anlamda eşitler arasında birinci (primus inter pares) durumu olarak düşünülebilir. Platon, ilk hayatında doğru ve iyi yaşamayanların ruhlarının bir ceza olarak ikinci hayatlarına kadın olarak

¹⁶⁹ Kessler, Mark, Legal Discourse and Political Intolerance: The Ideology of Clear and Present Danger, Law & Society Review, Sayı 27, Cilt 3, 1993, s. 565-566

¹⁷⁰ Özdemir, Ali Murat, Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde İktidar ve Şiddet, Çalışma ve Toplum Dergisi, Sayı 3, 2010, s. 55

¹⁷¹ Şahin, Fatma Süzgün, Feminist Hukuk Teorisinde Metodoloji, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt 30, Sayı 133-2, 2017, s. 475

geleceklerini söyler. Platon burada kadın olmayı bir cezalandırma yöntemi olarak ifade eder.¹⁷² Aristoteles ise erkeğin doğası gereği üstün, kadının ise doğası gereği aşağı olduğunu belirtir.¹⁷³

Feminizm ortaya çıktığı zaman diliminden günümüze kadar çeşitli değişim dalgalarına uğramıştır. Birinci dalga feminizm akımında kadınlar, insan olmaktan dolayı en doğal hakları olan seçme ve seçilme, mülkiyet, eğitim, çalışma hakkı gibi hakların kazanımı için çalışmışlardır. Birinci dalga feminizm akımında daha çok hukuk ve siyaset alanında mücadele verilmiştir. 1960'lı yıllardan sonra, kadınların toplumsal rollerini sorgulayan ikinci dalga feminizm akımı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde karşımıza toplumsal cinsiyet kavramı çıkmaktadır. Cinsiyet kavramı içerisinde kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıkların ön planda olduğu bir kavramken toplumsal cinsiyet kavramı ise kadınlık ve erkeklik kimliklerinin toplumsal ve kültürel etkiler vasıtasıyla kurulmuş olduğunu belirten bir kavramdır. Başka bir anlatımla toplumsal cinsiyet olgusu, o toplumda bulunan kadın ve erkeğe bir kimlik ihdas etmektedir. İkinci dalga feminizm ise bu toplumsal cinsiyet tarafından kadına çizilmiş olan bütün ön yargıları ve rolleri kırmaya çalışmaktadır.¹⁷⁴

Toplumsal cinsiyete ilişkin kadın ve erkek ayrımı, kamusal ve özel alan ayrımı üzerinden de yapılmaktadır. Buna göre özel alan kadınların sorumluluk alanı olarak belirlenirken kamusal alan erkeklere ayrılmaktadır. Kadının anne rolü, aile içindeki sevgi ve fedakârlık duyguları kapsamında onun özel alanda olması gerekliliğini düşündürmüştür. Buna karşın erkeğin ise gerek toplumsal gerekse iş hayatındaki rolü gereği kamusal alanda varlığını sürdürmesi gerekliliğine inanılmıştır. Toplumsal cinsiyetin kamusal/özel alan ayrımındaki etkisi, kadınların devlet karşısında eşit

¹⁷² Platon, *Timaios*, (Çev. Akderin, Furkan), Say Yayınları, 2015, s. 51

¹⁷³ Aristoteles, *Politika*, (Çev. Akderin, Furkan), Say Yayınları, 2. Baskı, 2015, s. 31

¹⁷⁴ Yükselbaba, Ülker, *Feminist Perspektiften Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 74, Sayı 1, 2016, s. 126

olabilme imkânını elinden almaktadır. Kadınlardan ise kendisine çizilmiş bu alan içerisinde hayatını devam ettirmeleri beklenmektedir.¹⁷⁵

Kadının özel alan (ev-içi) ile ilişkilendirilmesi başka sorunlara da yol açmaktadır. Ev-içi aile reisliği, çoğu ülkede medeni hukukları vasıtası ile erkeklere verilmektedir. Bu durumda ev-içi kurallarının oluşturulması işlemi, keyfilik yaratacak düzeye varan yaklaşımları olsa dâhi erkeklere bırakılmıştır. Bu durumda da erkekler tarafından konulan kurallar aile-içi şiddetin de sebebi olabilmektedir. Feminist yaklaşım ise devlet tarafından bu alanın özel alan olarak kabul edilerek bu şiddete müdahâle edilmemesini eleştirmektedir.¹⁷⁶

Feminizmin tarihsel analizi yapıldığında hukuk ve ideolojinin uyum içinde hareket ettiği görülmektedir. Sanayi çağının başlangıcında kadınlar hem fabrikalarda işçi hem de evlerde yeni birer işçi yetiştirecek anne olarak görülmektedir. Bu doğurma mucizesi ona aynı zamanda evde bakıcılık yükü yüklemektedir. Annelik durumu bu dönem sürecinde evrenselleşen bir ideoloji boyutu da kazanmaktadır. Elbette ki bu kutsal doğurganlık durumunu baltalayan kürtaj, hukuk tarafından yasaklanmıştır. Bu durumda hukuk, egemen ideolojinin politikalarına bir nevi hizmet etmiş olmaktadır.¹⁷⁷

Hukukun feminist yorumunda var olan hukukun içeriğinde bulunan erkek egemen yorumların bir eleştirisi yapılmak istenmektedir.¹⁷⁸ Feminist hukuk teorisi, hukuktaki kadın mağduriyetini görünür hâle getirdikten sonra bu mağduriyeti oluşturan yasaların hangi eril bakış açısı ile yapıldığını ortaya koymaya çalışır.¹⁷⁹ Bu nedenle de feminist hukuk yorumu, ataerkil bakış açısının sızmış olduğu hukukun her türlü alanına ilişkin olarak incelemelerde bulunmaktadır. Bu amaçla da feminist yaklaşım, hukuka sirayet etmiş olan toplumsal cinsiyete ilişkin olarak yapılanmış

¹⁷⁵ Şahin, Çağatay, Erkek Egemen Cinsiyetçi Söylemin Türkiye'deki Kadın Haklarına Yansımaları, Hukuk Gündemi, Sayı 2, Ankara, 2012, s. 53

¹⁷⁶ Schneider, Elizabet, Battered Women and Feminist Lawmaking, London: Yale University Press, 2000, s.87-88

¹⁷⁷ Fegan, Eileen, İdeology After Discourse: A Reconceptualization For Feminist Analyses of Law, Wiley on Behalf of Cardiff University, Volume 23, No 2, s. 179

¹⁷⁸ Sacksofsky, Ute, Feminist Hukuk Bilimi Nedir?, (Çeviren Can, Osman), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1-4, 2001, s. 720

¹⁷⁹ Sacksofsky, Feminist Hukuk Bilimi, s. 722

kalıpları ve bu kalıpların hukuk önünde eşitsizliğe yol açan davranış örüntülerini yıkmayı amaçlamaktadır.¹⁸⁰ Cinsiyet eşitliği uzun süre bir anlayış problemine neden olmuştur. Cinsiyet eşitliği olgusu, kadın ve erkekler arasındaki eşitlik problemine sorun olarak kadınları göreyerek kadınların, erkeklerin yaşam tarzına uyması sonucunda eşitliğin sağlanacağını savunmuştur. Buna karşın cinsiyet eşitliği; evrensel anlamda eşitlik, özgürlük ve yükümlülükler karşısında eşit imkân ve fırsat sunulmasıyla mümkün olabilir.¹⁸¹ Hukuki feminizm içerisindeki eşitlik kavramını farklı şekillerde yorumlayan akımlar bulunmaktadır. Buna göre her şartta kadın ve erkeğin hukuk önünde eşit olmasını savunan liberal yaklaşım bulunurken bir yanda da bugün pozitif ayrımcılık olarak adlandırdığımız ve bazı durumlarda kadın ve erkek eşitliğinin bir adaletsizlik doğuracağını savunan görüşler bulunmaktadır.¹⁸²

Feminist yaklaşımların hukuka ilişkin üç temel tezi bulunmaktadır. İlk teze göre kanunlar, eril bir dil ve irade ile hazırlanmaktadır. İkincisine göre ise hukuki düzenlemeler, kadınların yaşam tarzları göz önüne alınmadan hazırlanmıştır. Son olarak ise daha adaletli bir düzen, kadınların deneyimleri ve bu perspektif doğrultusunda hazırlanması ile olacaktır.¹⁸³

Feminist hukuk kuramı içerisinde; liberal, radikal, kültürel ve post-modern olmak üzere dört farklı yaklaşım bulunmaktadır. Liberal yaklaşım, kadınların da her şart ve koşul altında erkekler gibi eşit haklara sahip olduğunu, kendi seçimlerini yapabilecek olgunlukta olduklarını ve bu nedenle de kadınlara seçme ve seçilme hakkı, eğitim hakkı ve çalışma hakkı gibi hakların tanınması gerektiğini savunmaktadır. Bunların dışında da kadınlar ve erkekler arasında yapılan özel ve kamusal alan ayrımının kaldırılması gerektiğini savunmaktadırlar. Kültürel feminizm, kadınlar ve erkekler arasındaki ayrımları (doğurganlık, annelik) kabul etmektedir. Onlar, kadınların insanlar arası çatışmaların çözümünde önemli bir yere sahip olduğunu,

¹⁸⁰ Gürgey, Fatma İrem Çağlar, Feminist Hukuk Kuramı Nedir?, Hukuk Kuramı Dergisi, Cilt 1, Sayı 5, 2014, s. 30

¹⁸¹ Berkay, Fatmagül, Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No 7, 2004, s. 28

¹⁸² Gürgey, Feminist Hukuk, s. 31-33

¹⁸³ Buer, Juith A., Feminist Theory and Law, The Oxford Handbook of Political Science, Ed. Goodin Robert E., Oxford University Press, 2015, s.3

erkeklerin ise daha çok hukukun ve mantığın soyut ilkelerine daha yatkın olduklarını kabul etmektedir. Bu yaklaşım, kadın ve erkek arasındaki ayrımı kabul ederek kadınların bu ayrımı oluşturan özelliklerini yüceltmektedir. Radikal feminizm, erkekleri birey olarak değil bir sınıf olarak ele almaktadır. Bu bağlamda erkek sınıfı, doğurganlık ve cinsiyet olgularını denetim altında tutup kadınlar üzerinde tahakküm kurarak eşitsizlik yaratmaktadır. Radikal feministler ise doğurganlık ve annelik rolünü kadının değersizliğinin ve güçsüzlüğünün bir sebebi olarak görmektedir. Son olarak postmodern feministler ise dünya üzerindeki birçok farklı kadın profili olduğu üzerinden hareket etmektedir. Bu nedenle de dünyada ortak bir kadın kimliği oluşturmanın mümkün olmadığını ve yine bu sebepten kadınlara ilişkin problemlerin çözümünde bir tek geçerli doğrunun olamayacağını savunmaktadır.¹⁸⁴

Feminist hukuk yaklaşımı, geleneksel hukukun dogmatik yapısını da eleştirmektedir. Onlara göre, hukuk kendisini objektiflik kisvesi arkasına gizleyerek kendi içinde barındırdığı amaçları ve niyetleri saklamaktadır. Bu durum hukukun ideolojik boyutuna da işaret etmektedir. Feminist hukuk yaklaşımı, hukuku bu ideolojik yaklaşımlardan kurtarmak istemektedir. Bu amaçla da geleneksel hukuk karşısında eleştirel bir tutum takınmaktadır.¹⁸⁵

Hukukun geçmişten günümüze erkek egemen bir ideoloji ile hüküm sürdüğünün başkaca kanıtı kullandığı dildir. Hukuk dili, gündelik dilin yansıması olması nedeniyle erkek tahakkümünün de bir yansımasıdır. Gündelik dil kullanımında yapılan her iki ayrım bir kadın-erkek eşitsizliğine denk düşmektedir. Örneğin aktif olan erkek, pasif olan kadın ayrımında olduğu gibi kadın bu ikili ayrımlarda hep olumsuz olanın bir temsilidir. Bu nedenledir ki kadın, erkek egemen bir dil kurgusu üzerinden hak arayışı içerisindedir.¹⁸⁶

Kadına şiddet konusunda ele alınması gereken bir başka konu ise ceza ve adalet arasındaki ilişkidir. Ceza hukukunun tek başına yeterli caydırıcılığa sahip

¹⁸⁴ Arat, Necla, Feminist Hukuk, Kadın Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, 2010, s. 53-55

¹⁸⁵ Heper, Altan, Feminizm ve Hukuk, Hukuk Kuramı, Cilt 1, Sayı 5, 2014, s. 18

¹⁸⁶ Şahin, Feminist Hukuk Teorisinde, s. 55

olmamasının sebebi, hukuk dışındaki politik ve kültürel biçimlerin bu şiddeti önlemede aktif olarak kullanılmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de ceza hukukunda adaletin sağlanması, toplumdaki eşitlik ve özgürlük algısının cinsiyetçi bakış açısından sıyrılarak oluşturulmasına da bağlıdır.¹⁸⁷

Hukukun cinsiyet olgusuna ideolojik iz düşünüm alanlarından birisi ise toplumsal cinsiyet olgusudur. Feministler toplumsal cinsiyet olgusunun cinsiyet gibi doğuştan gelen ve değişmez bir olgu olduğunu kabul etmemektedir. Onlara göre toplumsal cinsiyet, sosyal bir öğrenme sürecidir ve değişkendir.¹⁸⁸ Toplumsal cinsiyet fikrinin ortaya çıktığı dönem itibarıyla hukuka da farklı bir gözle bakılmaya başlanmıştır. Buna göre hukuk, toplumsal cinsiyet içerisinde var olan, kadın ve erkek arasında hiyerarşik bir düzen oluşturan yapıları meşrulaştırmaktadır. Daha radikal bir söylem ile söylemek gerekirse artık cinsiyet, kimlik olarak hukuk tarafından oluşturulan bir kategoridir. Bu doğrultuda ise iktidar ve egemenliğin erkek yanlısı olarak oluşumuna katkı sağlamaktadır.¹⁸⁹

Toplumsal cinsiyet ve ideoloji arasındaki ilişkisi Althusser'in ideoloji teorisi üzerinden anlatılmak istenirse bu bir tâbiyet ilişkisidir. Buna göre, ideoloji varlığını sürdürmek üzere seslenme yoluyla tek tek öznelere büyük özneye tâbi kılmaktadır. Bu aşamada da toplumsal cinsiyet rolleri oluşturulur ve dağıtılır. Bu süreçte tâbi olunan özne, erkek egemen bir toplumsal cinsiyet süreci oluşturmaktadır. İdeolojinin yeniden üretiminde bu roller tekrar dağıtılsa bile eşitlik ve özgürlük algısı, toplumsal cinsiyet algısının temelini oluşturmadığı sürece kadınlar ve erkekler arasında eşitlik sağlanamamaktadır.¹⁹⁰

Feminizme göre eril iktidar, toplumsal cinsiyet kalıplarının oluşturduğu eşitsizliklerin ve bu husustaki toplumsal düzenlemelerin başat rolünü oynamaktadır.

¹⁸⁷ Özkazanç, Alev, Feminizm ve Hukuk Üzerine Eleştirel Düşünceler, Ankara Barosu Dergisi, Sayı 4, 2015, s. 209

¹⁸⁸ Işıқтаç, Yasemin, Kadın Mağduriyeti: Mağduriyet Olarak Kadının Hukuksal Konumu, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, Sayı 15, 2006, s. 71

¹⁸⁹ Heper, Feminizm ve Hukuk, s. 15

¹⁹⁰ Güler, Nursel, İletişim, Toplumsal Cinsiyet ve İdeoloji, Yaşar Üniversitesi E-dergisi, Cilt 9, Sayı 34, s. 6033

Feministler, özellikle eril bakış açısı ile düzenlenen yasaların kadınları güçsüzleştirirken erkekleri ise iktidar vasıtası ile güçlü kıldığını belirtmektedir. Bu nedenle de feminizmin başlıca ideolojisi, kadınlara karşı yapılan bu haksızlıkları ortaya koyacak bir metodoloji geliştirmek ve yeni bir düzen ortaya koymaktır.¹⁹¹

Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcı yasalar, kadınların kamusal alana katılımını sınırlandırırken bu yöndeki ideolojik görüşler doğrultusunda da kadına ayrılmış olduğu iddia edilen özel alanda erkek yanlısı bir tavır almaktadır. Bu anlamda yasalar, uzun süreler boyunca aile içi şiddet ile aile içindeki mülkiyet ve gelir konusunda eşitsizliğe sebep olmaktadır.¹⁹²

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığının günümüzde en çok maruz kalan kesimi, kadınlardır. Bu ayrımcılığın sonucu olarak kadınlar fiziksel şiddete, hukuk önünde adaletsizliğe ve birçok farklı alanda istismara uğramaktadır. Feminizm ise tam bu aşamada devreye girerek bu eşitsizlikleri analiz eder ve bunların önüne nasıl geçilebileceğine ilişkin tezler ortaya koymayı hedefler.¹⁹³

4. SUÇ VE İDEOLOJİ

İdeolojinin hukuki yansımaları konusunda son olarak ele alacağımız konu, suçun oluşumunda ideolojinin etkisi üzerine olacaktır. Suçun tanımı, şartları ve unsurları zaman içerisinde ve toplumdan topluma değişmesine karşın, bu tanım düzene karşı olan şekliyle bir algı yaratmayı her daim başarmıştır.

Suç; *“bireysel alanı aşarak kamusal alana giren ve yapılması yasaklanan kuralları veya kanunları çiğneyen, bunlarla bağlantılı olarak yasal yaptırım ve*

¹⁹¹ Arat, Feminist Hukuk, s. 54-55

¹⁹² Arat, Feminist Hukuk, s.60

¹⁹³ Arıkan, Engin, Feminist Düşünce ve Feminist Hukuk İçin Radikal Bir Kılavuz: Catharine A. Mackinnon, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 21, Sayı 2, 2019, s. 663

cezaların uygulandığı ve bir kamu otoritesinin müdahalesini gerekli kılan eylemler, suç kabul edilmektedir".¹⁹⁴ şeklinde tanımlanmıştır.

Suç sosyolojik anlamda ise Durkheim tarafından tanımlanmıştır. Durkheim'a göre suç, sağlıklı bir toplumun işleyişi içerisinde farklı özelliklere sahip bireylerin kişiliklerinin yansıtılmasını içeren doğal bir süreçtir. Tamamen meleklerden oluşan bir toplumda bile suç kadar rahatsız edici davranışların olabileceğinden hareketle, günümüz toplumundaki bireylerin davranış örüntülerinin suç işlemleri kaçınılmazdır.¹⁹⁵

Suçun bireyselliği ve kamusalılığı, suçun algılanmasının tarih boyunca değişimine işaret etmektedir. Suçlar da toplumlar gibi bazen biçim değiştirerek varlığını devam ettirmekte bazen de yok olmaktadır. Tarihsel olarak cezalandırma kurumu, güç üstünlüğünün bir nişanesi olarak yer bulmuştur. Bu kurum en ilkel anlamda aile, kabile ve aşiret içinde uygulanmaya başlanmıştır. Bu yapılar içerisindeki bireysel otoriteye karşı yapılan itaatsizlikler cezalandırmanın konusu olmaktadır. Yine bireysel anlamda suç olgusu, dini otoriteye karşı işlenen suçlar içerisinde de yer almaktadır. Devlet kavramının gelişmesiyle birlikte bireysel otorite yerini devlet kavramına bırakırken suç artık kamusal bir olgu olmaya başlamıştır. İlerleyen zamanlarda ise gücün sembolü olan devlet, soyut bir kavram olarak geri çekilirken kanunlar aracılığıyla ceza kurumunu işletmektedir. Bu aşamada da artık suç işleyen birey yalnızca kendisini değil aynı zamanda hâkim norm düzeninin temelini oluşturan düzeni de uğratmaktadır.¹⁹⁶

Suç politikası ile egemen iktidarın ideolojisi paralel bir düzlem üzerinde ilerlemektedir. Örneğin günümüz siyasi iktidarların hegemonik ideolojisi liberalizmdir. Bu nedenle hukuk, adalet, iktidar, demokrasi gibi kavramların mimarı

¹⁹⁴ Marshall, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları (Çev. Akınhay, Osman ve Kömürcü, Derya), 2. Baskı, Ankara, 2015, s. 702

¹⁹⁵ Dönmezer, Sulhi, Kriminoloji, Beta Basım Yayım, 8. Baskı, İstanbul, 1994, s. 45

¹⁹⁶ Yareborg, Nils, Crime ideologies, Scandinavian Studies in Law, Volume 40, s. 434

olan liberalizm ideolojisi, devletlerin suç politikalarını da belirlemektedir.¹⁹⁷ Özeldede liberal politikalar, genelde ise kapitalist iktisadi düzene ilişkin olarak oluşturulan ceza sistemi Marx ve ilerleyen süreçte Marksist düşünürler tarafından eleştirilmektedir.

Kapitalist dünya düzeni öncesi dönemde mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte ceza ve yasaların tanımları yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Batı'da 15. ve 16. yüzyıllarda üretim araçları sahipleri tarafından toprak mülkiyeti olan üreticiler, çitleme yöntemi olarak bilinen bir çevirme işlemi ile kendi topraklarından uzaklaştırıldılar. Bu kişiler hayatta kalabilmek adına hırsızlık ve haydutluk yapmaya başlarken yeni mülkiyetlerini korumak isteyenler ise bu doğrultuda yasalar çıkarmaya başladılar. Söz konusu yasal sürece ayak uyduramayan kişiler de bu yasalar altında ezilerek zulme uğradılar.¹⁹⁸

Marx ve Engels'in ortaya koymuş olduğu sosyalist düzene ilişkin suç tanımı, toplumsal çatışma teorisi olarak da adlandırılır. Yukarıda da belirtildiği üzere güçlü olanlar hem daha fazla mülkiyete sahip olmak hem de elindekileri korumak isterken güçsüzler ise elindekileri kaybetmenin hırsı ile hayatta kalabilme isteği içerisindedir. Bu durum neticesinde güçlüler ve güçsüzler sürekli birbirleriyle çatışma hâli içerisindedir. Bu durum suç işleme ihtimalini artırmaktadır. Marx ve Engels, bu durumun yegâne sorumlusunu kapitalist düzen olarak ifade etmişlerdir.¹⁹⁹

Marx'ın suç teorisine ilişkin iki temel tezi bulunmaktadır. Birincisi, kapitalist toplum düzeni ile birlikte kendi işi/düzeni olan insanların, bu düzene ayak uyduramadıkları için âtıl duruma düşerek işsiz kalmaları ve buna bağlı olarak suç ağının içine düşmeleridir. İkincisi ise toplumdaki güç dengesinin eşitsiz dağılımı ile ilgilidir. Buna göre toplumdaki kaynaklar ve bu doğrultuda oluşturulan haklar eşit olarak dağıtılmamıştır. Bu eşit olmayan kaynak dağıtımını ise güçsüzleri daha güçsüz,

¹⁹⁷ Loader, Ian ve Sparks, Richard, Ideologies and Crime: Political Ideas and the Dynamics of Crime Control, Global Crime, Volume 17, Issue 3-4, 2016, s. 322

¹⁹⁸ Hirst, Paul Q., Marx and Engels on Law, Crime and Morality, Economy and Society, 1:1, 1972, s. 42

¹⁹⁹ Dolu, Osman, Suç Teorileri (Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji), Seçkin Yayıncılık, Ankara,2010, s. 419

güçlüleri ise daha güçlü hâle getirmektedir. Gücü elinde bulunduran kesim, bundan sonra güçsüzleri kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda hareket etmeye zorlamaktadır. Bu aşamada Marx'a göre suç, güçsüzlerin güçlülere karşı olan haklı mücadelesidir.²⁰⁰

Marksist teori, kapitalist iktisadi düzenin çalışanlar üzerinde olumsuz etkiler yarattığını, bu olumsuz durumların da bireyleri ailelerinden ve sosyal çevresinden uzaklaştırarak onları yalnızlığa ittiğini, bunun sonucu olarak bu kişilerin suça bulaştığını iddia eder.²⁰¹

Marksistler suçun, egemen ideoloji tarafından işçi sınıfına karşı sosyal bir kontrol aracı olarak dizayn edildiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda devletin ideolojik aygıtları (aile, mahkeme, hapishane, okul), çalışan kesimi egemen ideolojinin kurallarına uymasını yönlendirerek teşvik edici bir rol oynamaktadır. Egemen sınıf toplumun her kesimini aynı dikkat ve özenle denetleyemediği için onlar açısından potansiyel suçlu kesimi işçi sınıfıdır ve işçilerin bu nedenle daha çok gözetlenmesi gerekmektedir.²⁰²

Milton Mantoff, Frank Pearce ve Luran Snider gibi Marksist sosyologlar, egemen ideolojinin üretim araçlarını ellerinde bulunduran kesim tarafından temsil edildiğini savunmaktadır. Bir üst yapı unsuru olarak devlet, hukuk ve denetleyici diğer kurumlar aracılığıyla suçu tanımlayarak yönetici sınıfın çıkarlarını yansıtmaktadır. Bu silsile içerisindeki kodifikasyon süreci ise maskelenmiş iktidar ilişkilerinin gölgesinde parlamento tarafından gerçekleştirilmekte ve yürütmenin yetkileri altında denetlenmektedir.²⁰³

²⁰⁰ Vold, George ve Bernard, Snipes, Theoretical Criminology. 5. Baskı, New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 252

²⁰¹ Kızmaz, Zahir, Kriminolojide Yeni Yönelimler: Bütünleşik Suç Kuramları-2, Elazığ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 16, Sayı: 1, 2005, s. 313

²⁰² <https://www.historylearningsite.co.uk/sociology/crime-and-deviance/marxism-and-crime/>
31/10/2021

²⁰³ <https://www.historylearningsite.co.uk/sociology/crime-and-deviance/marxism-and-crime/>
31/10/2021

Suç politikasına ilişkin Marksist bakış açısının dört temel dayanağı bulunmaktadır:

1. Kapitalizm kriminojeniktir. Bu anlamda kapitalizm bireyleri suça teşvik eder ve yönlendirir.
2. Kanunlar, kapitalist seçkinler tarafından yapılmaktadır.
3. Sadece işçi sınıfı değil tüm sınıflar suç işler, buna karşın kapitalist sınıfın suçları bunlara göre daha maliyetlidir.
4. Devlet seçici bir kanun uygulaması yapar. Ceza adalet sistemi zenginleri değil egemen güçlerin kendi kanunları ile marjinalleştirdiği kesimleri cezalandırarak bu kesim için ideolojik bir işlev görmektedir.²⁰⁴

Marksist teorisyenler toplumdaki suç oranının artmasını, kapitalizmin doğal bir büyüme göstergesi olarak görmektedir. Kapitalizm, bireyleri kriminal anlamda kişisel çıkarlar peşinde koşmaya ve ulaşılabilir hedefler koymak yerine gerçekçi olmayan hedeflerin oluşturulmasına sevk etmektedir. Bu durum, en nihayetinde suç oranlarının yükselmesine ve toplumda var olan eşitsizliklerin artmasına sebep olmaktadır.²⁰⁵

Marksist teorisyenlerin sadece kapitalist üretim ilişkileri üzerinden suç tanımı yaparak bu konuda sosyal ve kişisel özellikleri göz ardı etmeleri bazı eksikliklere yol açmaktadır. Bu bakış açısı üst düzey yöneticilerin işlemiş oldukları suçları açıklamada yetersiz kalmaktadır. Kuramın göz ardı ettiği bir diğer konu ise sosyal kontrol süreçleri olan okul, iş ve ailenin cinsiyet özelinde gösterdiği farklılaşmanın önemsenmemesidir. Toplumsal oluşum ve suç arasındaki ilişkilerde cinsiyet bazlı incelemeler önem arz

²⁰⁴ <https://revisesociology.com/2016/06/04/marxist-theory-crime>, 31/10/2021

²⁰⁵ <https://revisesociology.com/2016/06/04/marxist-theory-crime>, 31/10/2021

etmektedir. Suç işleyenler arasındaki cinsiyet ilişkisinin bir değişken olarak incelenmemesi, bu kuramın açıklamasında bir sınırlılığa yol açmaktadır.²⁰⁶

5. KLASİK MARKSİST HUKUK ANLAYIŞI

Marksizm kapsamında Marx ve Engels'in hukuk açısından değerlendirmeleri çok detaylı bir incelemenin konusu olmamıştır. Bu kapsamda Marksizm'in hukuka ilişkin tezi, hukuksal dünya görüşünün yanlışlığını saptamaktan ibarettir. Hukuk bu nedenle de Marksizm'in temel uğraşı olmamakla birlikte kendi perspektifinden eleştirilecek bir dünya görüşü olmakla kalmaktadır.²⁰⁷

Hukuka ilişkin eleştirel bir bakış açısı geliştirmek en nihayetinde Marksist sistemin onu konumlandırması sonucunda oluşacaktır. Klasik Marksist hukuk anlayışında hukuk, bir üstyapı unsuru olarak altyapı tarafından belirlenerek bu yapı üzerine inşa edilmektedir. Bu görüş itibarıyla hukuk ve maddi üretim ilişkileri arasında sıkı bir bağ mevcuttur. Marksistlerin hukukun kaynağı olarak yaptıkları değerlendirmede vardıkları sonuç, hukukun devlet iradesinden değil tarihsel olarak toplumsal ve ekonomik ilişkilerden vücuda geldiği üzerinedir.²⁰⁸

Bu aşama itibarıyla Marx'ın altyapı ve üstyapı metaforları üzerinden hukuka ilişkin görüşlerine değinmek gerekmektedir. Buna göre toplumdaki iktisadi yapılar, üretim ilişkileri tarafından oluşturulmaktadır. Üretim ilişkilerinin temelini oluşturduğu bu altyapı üzerine birer üstyapı unsuru olarak da hukuksal ve siyasal yapı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda toplumsal, siyasal ve hukuksal yapılar, maddi üretim ilişkisi kapsamında varlığını sürdürmektedir.²⁰⁹

²⁰⁶ Kızmaz, Kriminolojide Yeni Yönelimler, s. 313

²⁰⁷ Karahanoğulları, Onur, Marksizm ve Hukuk Diyalektik Hukuk Bilimi, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 16

²⁰⁸ Dursun, Hasan, Marksist Kuram Açısından Kapitalist Düzendeki İdare Hukuku ve Kuramın Görüşlerinin Bu Hukuka Yansımaları Üzerine Türkiye'den Bir Örnek, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 131, 2017, s. 130

²⁰⁹ Akbaş, Kasım ve diğerleri, Hukuka Marksist Yaklaşım ya da Marksist Hukuk Kuramı, (Ed. Uzun, Ertuğrul), Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş İçinde, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55

Hukuk bir üstyapı unsuru olarak altyapı üzerinde konumlandırılırken aynı anda üretim ilişkileri ise hukuk alanında yeniden yorumlanarak kurallara bağlanmaktadır. Hukuk bu kapsamda altyapı ve üstyapı unsurları arasında kendine has bir konum elde etmektedir. Bu konum itibarıyla özel hukuk, bireylerarası ekonomik ilişkileri düzenlemektedir. Ekonomik ilişkilerin hukuk tarafından düzenlenmesi, yaptırım altına alınmayı ve bu yaptırımların güvence altına alındığını garanti etmektedir. Sisteme aykırı davranışların yaptırıma bağlanması ancak iktisadi ilişkilerin hukuk dili aracılığıyla yeniden yorumlanması ile mümkündür.²¹⁰

Hukukun yapı ve üstyapı unsurları arasındaki konumu, onu ekonomik ilişkilere tam anlamıyla bağlı göstermektedir. Buna karşın kendi sistemi içerisinde yer alan bireylerarası ilişkileri yeniden düzenleyebilme yetisi hukuka bu yönde bir bağımsızlık kazandırmaktadır. Bu bağımsızlık yasaya, serbest iradesiyle kurallar koyma ve toplum içerisindeki hukuki öznelerin de yine serbest iradeleriyle hukuksal ilişkiler kurmasına cevaz vermektedir. Bu nedenle hukuku salt iktisadi ilişkilerin bir yansıması ve ürünü olarak görmek, kısır bir bakış açısı olarak değerlendirilmektedir.²¹¹

Klasik Marksist bakış açısı ile ele alınan altyapı ve üstyapı arasındaki tek yönlü ilişki çeşitli eleştirilere neden olmuştur. Bu durumu fark eden Engels, iki metafor arasındaki ilişkinin sadece ekonomi üzerinden okunmasını bir hata olarak değerlendirmiştir:

“Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte belirleyici etken, sonuç olarak, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ne Marx ne de ben, hiçbir zaman daha fazlasını ileri sürmedik. Sonradan herhangi biri, ekonomik etken belirleyici tek bir etkindir dedirtmek için bu önermenin anlamını zorlarsa onu, boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir ama çeşitli üstyapı öğeleri -sınıf savaşımının siyasal biçimleri ve sonuçları- savaş bir kez kazanıldıktan sonra, kazanan sınıf tarafından hazırlanan anayasalar vb. - hukuksal biçimler, hatta bütün bu

²¹⁰ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 44

²¹¹ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 52

gerçek savaşlara katılanların beynindeki yansımaları, siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, din anlayışları ve bunları daha sonraki dogmatik sistemler halinde gelişmeleri, hepsi de tarihsel savaşların gidişi üzerinde etki yapar ve birçok durumda ağır basarak onun biçimini belirlerler.”²¹²

Görüldüğü üzere Engels, altyapı ve üstyapı arasındaki statik ilişkiyi reddederek üstyapının bağımsız bir metafor olduğunu kabul etmektedir.

Marksist görüşün hukuka ilişkin üretim ilişkileri temelli yaklaşımı dışındaki diğeri bir görüşü ise egemen güçler ile olan ilişkisi kapsamındadır. Bu anlamda hukuk, toplumdaki egemen güçlerin var olan ilişkilerini devam ettirmektedir. Bu güçler emekleri sömürülen kesim üzerindeki ilişkileri yeniden üretmek adına hukuku bir araç olarak kullanmaktadır. Literatürde bu yaklaşımlar, araçsal ve indirgemeci hukuk görüşü olarak adlandırılmaktadır. Bu kapsamdaki ayrıntılı değerlendirmeler önceki bölümlerde ele alınmıştır.

Marksist hukuk teorisi içerisinde hukukun gerek salt bir üstyapı unsuru olarak benimsenmesi, gerekse araçsal bir bakış açısı ile ele alınması yeterli görülmemiş ve hukukun bu bakış açıları ile kapitalist üretim ilişkisi içerisindeki yerinin tam anlaşılacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Burada karşımıza Marksist hukuk teorisyeni Paşukanis çıkmaktadır.

5.1. Paşukanis’in Meta Mübadelesi Okulu ve Hukuk Öznesi Görüşü

Evgeni Bronislavoniç Paşukanis, Sovyet Rusya Devleti’nin kuruluş döneminde ortaya atılan hukuk ekolleri arasında yer alan en önemli hukuk teorisyenlerinden biridir. Paşukanis kendi bulunduğu ekolü, sönmleyici hukuk kuramı olarak adlandırmaktadır.²¹³ Bu ekol Rusya’da sert hukuk ekolleri arasında yer almaktaydı.

²¹² Engels, Friedrich, Josep Bloch’a Mektup (Londra, 21-22 Eylül 1890), Din Üzerine, (Çev. Güvenç, Kaya), Sol Yayınları, Ankara, 5. Baskı, s. 254-255

²¹³ *Burjuva toplumunun özelliği olan mübadele ilişkileri aşıldıkça yani sosyalist ilişkiler kuruldukça bu biçimin de sönmleyici gideceği tezidir*, Karahanoğulları, Onur, Marksizim ve Hukuk Diyalektik Hukuk Bilimi, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 170

Paşukanis'in ünü, Lenin'den sonra başa geçen Stalin döneminde gittikçe olumsuz bir hâl almaya başlamıştır. Bundan ötürü Paşukanis, görüşleri nedeniyle sık sık Stalin'in hukukçuları ile karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır. Paşukanis'in hukuk teorisi, Sovyet Devleti'nin kurucularının yazılarındaki köklü iki ilkeye dayanmaktadır: (1) Hukuk ve devlet, toplumun temel ekonomik organizasyonunu yansıtan bir üst yapıdır ve (2) geleceğin sosyalist ekonomisinde, hem hukuk hem de devlet sönmülenecektir.²¹⁴ Bu bakış açısı Stalin tarafından ilk dönemlerde desteklenip üniversite müfredatına eklenirken zaman içerisinde yine Stalin tarafından kabul görmemiştir. Stalin'e göre devletin ve hukukun sosyalist bir çizgeye oturması gayet mümkündür ve bu yüzden hukukun sönmülmesi gerekmiyordu. Bu sebeple de ilk başlarda makbul olan Paşukanis, ilerleyen zamanlarda Stalin'e ters düşmesi nedeniyle ortadan kaldırılmıştır. Paşukanis'in maddi varlığının ortadan kaldırılmasıyla birlikte kendisine ait tüm görüşler de bir anda yok olmuştur. Hatta Paşukanis öldükten sonra bir vatan haini olarak ilan edildiği için uzun yıllar üzerine konuşulmamıştır.²¹⁵

Paşukanis sönmüleyici hukuk teorisini Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm kitabında dile getirmiştir. Bu kitapta Paşukanis genel hukuk teorisini şöyle tanımlamaktadır:

*“Hukuk genel kuramı, temel yani en soyut hukuki kavramların geliştirilmesi olarak tanımlanabilir. Bu kategoriye, örneğin hukuk kuralı, hukuksal ilişki, hukuksal özne ve benzerleri gibi tanımlar girer. Bu kavramlar, soyut nitelikleri dolayısıyla, hukukun herhangi bir alanında kullanılabilir; bunların sistematik ve mantıksal anlamları, uygulandıkları somut kapsamdan bağımsız olarak aynı kalır.”*²¹⁶

Paşukanis'in Marksist hukuk teorisi açısından en önemli savı, meta biçimi teorisidir. Bu anlamda meta biçimi, hukuki biçimin oluşumunda ona paralellik

²¹⁴ Fuller, Lon L, Pashukanis and Vyshinsky: A Study in the Development of Marxian Legal Theory, Michigan Law Review, Volume 47, No. 8, 1949, s. 1157-1166

²¹⁵ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 170

²¹⁶ Paşukanis, E, Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm, (Çev. Karahanoğulları, Onur), Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 4

göstermektedir. Kanunlar, meta ilişkilerinin ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Kanunların muhatabı ise meta mübadelesinde ortaya çıkan öznelerdir. Hukuk, kanunlar vasıtasıyla bu mübadele ilişkilerini koruma altına almaktadır.²¹⁷

Paşukanis, mevcut düzendeki özel hukuk / kamu hukuku ayırımına riayet etmesine karşın liberal hukukçuluğun pozitivist algısına karşı çıkmaktadır. Paşukanis geliştirmiş olduğu meta mübadelesi ilişkilerindeki özel hukuk ilişkilerini, kendi temellendirmeleri arasında ilk sıraya yerleştirmiştir.²¹⁸

Hukuk ve meta, arasındaki koruma ilişkisi dışında toplumsal açıdan oluşan anlamlarına ilişkin olarak da benzerlik göstermektedir. Bu iki ilişki türü bir eşitleme mekanizması olarak çalışmaktadır. Bu bağlamda meta biçimi, eşit olmayan meta üreticilerini ve metalar; hukuk ise farklı özellikteki yurttaş ve özneleri haklar aracılığıyla hukuk önünde eşitlemektedir.²¹⁹

Paşukanis'in Marksist hukuk teorisyenleri arasındaki başka bir özgün yanı ise hukuku egemen sınıfın bir üstünlük aracı olarak görmemesidir. Ona göre hukuk, egemen sınıfın çıkarlarını gizleyen bir araç olmanın yanı sıra içerik ve aldığı biçimler boyutunda da incelenmelidir.²²⁰

Paşukanis hukukun, sadece uzman hukukçuların zihinlerinde ve kuramlarında var olan bir düşünce sistemi olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre hukuk, üretim ilişkilerinin gölgesi altında gelişen ve bilinçli bir tercih olmadan insanların ilişkilerini etkileyen bir sistem olarak tanımlanmalıdır.²²¹

²¹⁷ Warrington, Ronnie, Paşukanis ve Meta Biçimi Teorisi, (Çeviren Dinçer, Mehmet Evren), (Editör Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Notabene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 124

²¹⁸ Akman, Şefik Taylan, Hukuk ve Politika İlişkisi, İmge Kitabevi, 2016, s. 265

²¹⁹ Beirne, Piers ve Sharlet, Robert, Paşukanis ve Sosyalist Yasallık, (Çeviren Ünsalan, Fehmi), (Editör Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Notabene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 151

²²⁰ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 199

²²¹ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 64

Paşukanis açısından hukuk ancak ideolojinin bir özel görünümü olarak incelenebilir. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere hukuku salt hâkim sınıf çıkarlarını gizleyen bir ilişkiler sistemi olarak kabul etmesi, onun bu yönüne ilişkin yeterince bilgi sahibi olmamızı engellemektedir.²²² Diğer bir deyişle hukuk ideolojisi görüşü, bir anlamda hukukun özüne ilişkin gölgeleme yapmaktadır. Onun açısından bir kavramın ideolojik olarak kabul edilmesi o kavramın sadece bir zihnin ürünü olduğunun kabulü ile birlikte dış dünyadaki varlığına ilişkin araştırma yapma gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Bu nedenle de hukukun ideolojik görünümü, hukukun kavramlarını ve toplumsal ilişkiler ile olan bağlantısını açıklamada bir engel teşkil etmektedir.²²³

Paşukanis'in bu bakış açısı kendisi içerisinde çeşitli ikilemlere yol açmıştır. Hukuk sadece bir ideoloji olarak insan zihninin bir ürünü olamayıp bir toplumsal ilişkiler bütünü ve bu ilişkilerin de aynı zamanda düzenleyicisi ise bu anlatımdan "*toplumsal ilişkiler kendi kendilerini düzenlemektedir*"²²⁴ şeklinde bir sonuç çıkmaktadır. Paşukanis'e göre bu çelişkinin ortaya çıkmasındaki sebep, toplumsal ilişkileri düzenleyen her kurala hukuksal bir boyut eklemektir. Hukuki boyut kazanan bu ilişkiler zamanla -az da olsa- kendine benzeyen her türlü ilişkiyi düzene sokmakta ve onlara yaptırım uygulamaktadır. Bu durumda ortaya, toplumsal ilişkilerin kendi kendini düzenlemekten ziyade bazı durumlarda bunu hukuk vasıtasıyla yapabildiği anlamı çıkmaktadır.²²⁵ Bu görüşün tersinden yola çıkıldığında, toplumdaki her ilişkinin hukuk tarafından düzenlenmediği kanısına ulaşılmaktadır. Örneğin ilkel toplumlarda toplumsal ilişkiler büyük çoğunlukla din kuralları ile düzenlenmiştir. Modern toplumlardan örnek vermek gerekirse demiryolları idaresi, tren trafiğini kendi içerisinde düzenlemektedir. Ama bunu, mal göndericilerine karşı sorumluluğu düzenleyen yasanın düzenlemesinden çok daha farklı bir şekilde yapmaktadır. Burada ilk düzenleme teknik bir düzenlemeyken ikinci düzenleme hukuki düzenlemedir.²²⁶

²²² Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 207

²²³ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 71

²²⁴ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 205

²²⁵ Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 205

²²⁶ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 76

Bu anlatımdan, toplum içerisinde düzen gerektiren her durumda karşımıza hukukun çıkmadığı sonucuna ulaşmaktayız.

Paşukanis'in hukuku, ideolojik bir düzenleme modeli olması ve tüm toplumsal ilişkilerin düzenleyicisi olduğunu reddetmesinin altında, hukukun bir süre sonra sönümlenmesi tezi yatmaktadır. Paşukanis'e göre, burjuva toplumlarında bile hukukun düzenleyici yönü sadece mübadele ilişkileri boyutunda karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında oluşan toplumsal ilişkilerinde kendine has düzenleyici modelleri bulunmaktadır. Meta mübadelesinin bir süre sonra ortadan kalkacağı varsayımı ile birlikte bunu düzenleyen hukukun da sönümleneceği tezine ulaşılmaktadır. Bu aşamadan sonra toplumsal ilişkiler hukuk dışındaki düzenleyici modelleri ile yola devam edecektir.²²⁷ Paşukanis, hukuk ve ideoloji arasındaki ilişkiyi, hukukun ortaya çıkması ve biçimi üzerine yaptığı değerlendirmeler ışığında devam ettirmektedir.

Paşukanis hukuku tanımlamaya ilk olarak hukukun ne olmadığına dair yaptığı açıklamalarla başlamıştır. O, biçimsel hukuk teorisini eleştirerek hukukun bir kurallar bütünü olduğu tezine karşı çıkmaktadır. Hukuk, toplum içinde var olan ilişkilerin bir yansımasıdır. Bu anlamda hukukun varlığı bir kuralın muhtevası üzerinden açıklanamazken, bu kuralın içeriğinin asli olarak uygulanması sonrası toplumsal anlamda beliren bir yansıma olarak ortaya çıkmaktadır.²²⁸ Bu bağlamda hukuk, toplumla birlikte yaşayan ve onu etkileyen canlı bir organizmaya benzetilmektedir.

Paşukanis, hukukun toplumsal ilişkilerin bir yansıması olduğu tezini kapitalist toplum açısından bir adım daha öteye götürmektedir. Ona göre kapitalist toplum yüksek derecede meta birikimine sahiptir. Kapitalist toplumlarda özneler arası ilişkiler meta mübadelelerinden ibaret olduğu için bu toplumlarda toplumsal ilişkiler aslında hukuksal ilişkilerdir. Başka bir anlatımla kapitalist toplumun kendine has ilişkileri, kendine özgü hukuksal ilişkiler doğurmaktadır.²²⁹

²²⁷ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 79

²²⁸ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 85

²²⁹ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 83; Karahanoğulları, Marksizim ve Hukuk, s. 208

Paşukanis hukukun varoluşunu, devlet ve hukuk arasındaki ilişki üzerinden de açıklamaya çalışmaktadır. Devletin kural koyucu olması hukukun varlığa gelişine ilişkin olarak yeterli bir açıklama getirmemektedir. Devlet hukukun varlığa gelişinden çok, bir kural koyucu olarak hukukun devamının sağlanmasında ve korunmasında bir teminat işlevi görmektedir. Hukuk bu anlamda yine toplumsal üretim ilişkilerinin bir ürünüdür.²³⁰

Paşukanis'e göre devletin kural koyuculuğu ve üretim ilişkilerinin toplumsal yansımalarının hukuka olan etkisinde bir öncelik – sonralık ilişkisi mevcuttur. Ona göre toplumdaki alım – satım ilişkilerinin asıl kaynağı olan üretim ilişkileri, sözleşme hukukunun da temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda insanlar ilk olarak üretmekte ve sonrasında bunu sözleşme altına alarak bir kurala bağlamaktadır. Devlet ise bu aşamada devreye girerek alım – satım ilişkileri üzerinden bunları bir düzene koymakta ve aksi durumları da yaptırım altına almaktadır. Paşukanis'e göre dogmatik hukuk, bu ilişkinin tam tersini iddia ederek hukuk öznesi dahil, bu ilişkilerin tümünün hukuk kuralları tarafından oluşturulduğunu kabul etmektedir. Paşukanis ise işte tam da bu noktaya itiraz etmektedir. O, hukuk öznesinin varlığı dahil, tüm ilişkilerin üretim ilişkileri özelinde iktisadi gelişmelerin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir.²³¹

Bu anlatımlar ışığında karşımıza üretim ilişkilerinin bir ürünü olan hukuksal ilişkiler ve devletin sonradan ortaya koymuş olduğu hukuk kuralları çıkmaktadır. Bu bağlamda hukuksal ilişkiler, hukukun temeline ilişkin açıklayıcı bir boyut ortaya koymaktadır. Aynı zamanda da özgün yapısı ile hukuk kuralları, toplum içindeki diğer kurallardan farklı olarak kendisinden talepte bulunan öznelerin talepleri doğrultusunda bir görüntü ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu talep süreci sonucunda iktisadi özne, *hukuk öznesine*²³² dönüşmektedir.²³³

²³⁰ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 92

²³¹ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 91

²³² Paşukanis göre hukuk açısından incelenmesi gereken asık unsur öznedir. Hukuki ilişkiler, özneler arasında gerçekleştiği için, özneler hukuksal ilişkilerin en küçük yapı birimidir, Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s.109

²³³ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 100

Hukuksal biçimin varlığa gelmesi üretim ilişkilerinden daha çok mübadele sürecinin bir aşamasıdır. Metaller her ne kadar kendini üreten öznelerden bağımsız olarak değer kazansalar da, değer asıl olarak mübadele sürecinde ortaya çıkmaktadır.²³⁴ Bu mübadele sürecinde emek ürünleri meta halini almaktadır. Bu aşamadan sonra mübadele süreci bir hukuki ilişki olarak adlandırılır ve iktisadi özne hukuki özneye dönüşürken bu dönüşüm kişilerin özgür iradeleri ile gerçekleştirdiği sözleşmeler aracılığıyla gerçekleşmektedir.²³⁵ Sözleşme, hukuki öznelerin iradelerinin hukuki işlem boyutunda somut bir hâl almasıdır. Paşukanis bunun dışında sözleşmeyi, karşılıklı maliklerin mülkiyetlerini tanıma işleminin de bir temsili olarak tanımlamaktadır.²³⁶

Hukuk ve ideoloji ilişkisine tekrar geri dönmek gerekirse Paşukanis, bu ilişkiye dair farklı bir bakış açısını da mülkiyet ilişkileri üzerinden geliştirmektedir. Ona göre meta mübadele sürecine gelene kadar meta nasıl insanın kendisi üzerinde olan egemenliğinden sıyrılarak ona egemen oluyorsa, hukuk öznesi de hukukun onu tanımlamış olduğu mülkiyet ilişkisi üzerinden sıyrılarak ona egemen olmaktadır.²³⁷ Malik olabilme ihtimali aslında egemen ideolojinin kendi ilişkilerini gizleme yöntemlerinden birisidir.²³⁸ Burada hukuk öznesine mülkiyet hakkı verilir ama bu hak kendisine hiçbir şekilde kullanılmaz.²³⁹ Bu işlem bir imkânsız hak edinebilme işlemi olarak hukuk sınırları içerisinde ki hukuk öznesine verilmektedir.

Özet olarak belirtmek gerekirse Paşukanis'in hukuk ve ideoloji ilişkisi hakkındaki görüşü, hukuku açıklamada Marksist ideoloji teorisinin yetersiz kaldığı üzerinedir. O, Marksist ideoloji tezinin egemen güçlerin ilişkilerini gizlemede bir araç olarak kullanımını kabul ederken bu görüşün salt hukuki biçimi açıklamada yeterli

²³⁴ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 112

²³⁵ Karahanoğulları, Marksizm ve Hukuk, s. 212

²³⁶ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s.122

²³⁷ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 114

²³⁸ Karahanoğulları, Marksizm ve Hukuk, s. 213

²³⁹ Paşukanis, Genel Hukuk Teorisi, s. 129

olmadığı görüşünü de benimsemektedir. Bu nedenle Paşukanis, yaşadığı dönem itibarıyla hukukun maddi yönünü meta ilişkileri üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

5.2. Klasik Marksist Hukuk Anlayışının Bir Eleştirisi

Klasik Marksist hukuk anlayışına ilişkin olarak ilk aşamada Marx ve Engels'in hukuka ilişkin görüşlerini ele aldıktan sonra, hukukun sönümleneceği tezi üzerinde duran ve yer yer kendini geleneksel hukuk anlayışı karşısında konumlandıran Paşukanis ele alınmıştır. Bu başlık altında ise Klasik Marksist hukuk anlayışını günümüz açısından ele alan Eleştirel Hukuk Çalışmaları ve yapısalcı Marksizm çalışmalarını ele alınacaktır. Bu vasıta ile de yapısalcı Marksist hukuk görüşü üzerinden Althusser'in hukuk görüşüne bir bağlantı sağlanacaktır.

Eleştirel Hukuk Çalışmaları (EHÇ) hareketi, klasik Marksist hukuk tezinin araçsalcı ve indirgemeci anlayışına karşı eleştirel görüşe sahiptir. EHÇ, bu çalışma grubu altında farklı disiplinlerin de kullanılabilceğini destekleyen ve bu vasıta ile bütünselci bir eleştiri yöntemi geliştirileceğini düşünen bir yapı olarak ilk defa 1977 yılında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Konferansı'nda bir araya gelmiştir. Bu çalışma grubu, belirlenmiş bir politik kimliği ile bu kimliğin geleneksel ve kültürel mirasını, sahip olduğu hukuksal görüşe dahil ederek somutlaştırmaya çalışan bir program oluşturmayı hedeflemektedir. Geleneksel hukuk teorilerinin oldukça dışına çıkan bu oluşumun eleştirel izlenimlerinde Frankfurt Okulu'nun etkileri görülmektedir. Post – Marksist bir niteliğe sahip olan bu oluşum, söylemleri ile Amerikan hukuk geleneği içerisinde farklı bir konuma sahiptir. Son olarak EHÇ, politik bir söyleme sahip olarak hukuki değerlendirme süreçlerinde toplumsal analizler gerçekleştiren ve hukuku kutsayan tüm görüşlere karşı savaş açmış bir yapıya sahiptir.²⁴⁰

EHÇ, hukukun kendi işlemlerinin arkasına gizlediği adaletsiz düzeni ve bu düzene karşı olan kör bakışını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. EHÇ, hukukun

²⁴⁰ Akman, Şefik Taylan, Hukuk Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 61, Sayı 4, 2012, s. 1272-1275

kendisinin ve işlemlerinin evrenselleştirilerek tek tipleşmesinin karşısında durarak toplumsal oluşumlarında bu evrenselleştirme taklidini eleştirmektedir.²⁴¹

EHC'nin hukuka ilişkin geliştirmiş olduğu eleştirel teoriyi üç ana başlık altında inceleyebiliriz. Bunlardan ilki hukukun belirsizliğidir. Hukukun belirsizliği görüşü, hukuki değerlendirmelerin veya kararların bulunduğu ortam ve kişisel yönelimlerden etkilendiği üzerinedir. Bu bağlamda,örneğin hukukçular farklı yer ve zamanlarda aynı olaya ilişkin farklı değerlendirmelerde bulunabilmektedir. İkinci başlık ise hukukun taraflı olduğuna ilişkin görüştür. Bu görüşe göre hukuk, bulunduğu toplumdaki statükoyu temsil ederek bu doğrultuda kararlara imza atmaktadır. Son görüş ise hukukun bir ideoloji olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre hukuk, ilk olarak bir ideolojiyi meşrulaştırma işlevi görürken ilerleyen aşamalarda bilinci şekillendiren bir form olarak ideoloji haline gelmektedir.²⁴²

EHC'ye ilişkin kısa bir değerlendirmenin ardından bu aşamada, EHC'nin yoğun şekilde beslendiği bir kanat olan Marksist kuramın hukuk görüşü ele alınacaktır. EHC yazarlarının, Marksist hukuk yaklaşımına olan eleştirisi, hukukun egemen güçlerin bir aracı olduğu ve salt ekonomik temele sahip olduğu noktalarına yoğunlaşmaktadır. Bu nokta itibâri ile hukuka yapılan eleştirileri üç başlık altında toplamak mümkündür. İlk eleştiri, Marksist hukuk görüşünün yargı kararlarının yalnızca yasal dayanaklarla alındığına dair bir yanılgıya sahiptir. İkinci eleştiri ise Marksist teorisyenlerin bir dayanağı olmadığı hâlde sosyo-ekonomik güçlerin yargı kararlarını belirlediklerini varsaydıklarını ve bu konuda yapılacak olan çalışmalarını engellediklerini öne sürmektedir.²⁴³ Bu anlamda Marksist yaklaşım tek yönlü bir bakış açısı ile ekonomik yapı ve hukuk arasındaki ilişkiyi ilkinin diğerini belirlediği bir ilişki olarak ele almaktadır.²⁴⁴ Üçüncü eleştiri ise EHC yazarlarının Marksist yazarların hukuku üretim ilişkileri üzerinden açıklamasını totolojik bulmasına dairdir.

²⁴¹ Connor, Steven, Post – Modernist Kültür, (Çev. Şahiner, Doğan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 93

²⁴² Akbaş, Kasım, Eleştirel Hukuk Çalışmaları'nda Marksist Toplum ve Hukuk Çözümlemesi Eleştirisi, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı, 1, 2005, s. 51-52

²⁴³ Sciaraffa, Stefan, Critical Legal Studies: A Marxist Rejoinder, Legal Theory, Volume 5, 1999, s. 203

²⁴⁴ Boyle, James, The Politics of Reason: Critical Legal Theory and Social Thought, University of Pennsylvania Law Review, Vol. 133, 1985, s.723; Akt: Akbaş, Kasım, Eleştirel Hukuk Çalışmaları'nda Marksist Toplum ve Hukuk Çözümlemesi Eleştirisi, s. 56

Burada totoloji oluşturan durum, üretim ilişkilerinin zaten hukuki mülkiyet ilişkilerinin bir yansımasından ibaret olması üzerinedir.²⁴⁵

Eleştirel Hukuk Çalışmaları kapsamındaki görüşler, klasik Marksist hukuk tezinin aksine maddi koşullar ve hukuksal üstyapı arasında tek yönlü bir ilişki olduğu tezine karşı çıkmaktadır. Bu kapsamda EHÇ, hukukun açıklanmasında ekonomik süreçleri merkeze almak yerine, hukukun gelişim gösterdiği kültürel ve politik ilişkileri dikkate almaktadır. Bu görüş ekonomik ilişkilere Marksizm'in aksine ikincil bir önem atfetmektedir.²⁴⁶

Sonuç olarak EHÇ, hukukun maddi koşullar tarafından belirlendiğine dair tezi eleştirerek hukukun toplumsal bir ürün olduğunu ve hukukun bu yönünün ortaya çıkarılması sonucunda topluma ve hukuka bir katkıda bulunabileceğini iddia etmektedir.²⁴⁷

Klasik Marksist hukuk anlayışı görüşüne eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşan diğer bir oluşum ise genel itibarıyla yapısalcı Marksizm'dir. Yapısalcı Marksizm, Althusser ve Poulantzas'ın Marksizm'i yeniden yorumlama girişimleri neticesinde yaptıkları okumalar etrafında şekillenmektedir. Bu kapsamda Althusser, anti – hümanist²⁴⁸ bir çizgide ve bilimsel bir bakış açısı ile Marx'ın düşüncelerinin yeniden okunmasını önermektedir.²⁴⁹

Yapısalcılığın kökeni dilbilime dayanmaktadır ve zaman içerisinde birçok düşünür tarafından farklı disiplinlerin yeniden yorumlanması amacıyla kullanılmıştır. Althusser de bunlardan biri olarak Marksizm'i yapısalcı bir bakış açısı ile ele

²⁴⁵ Sciaraffa, *Critical Legal Studies*, s. 203

²⁴⁶ Hutchinson, Alan, *Critical Legal Studies*, Rowman & Littlefield Publishers, New Jersey, 1989, s. 1-11

²⁴⁷ Akbaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*'nda, s. 59

²⁴⁸ Yapısalcı bakış açısı klasik Marksist tezinin kendi alanını özneleştirilmesinden dolayı eleştirilerde bulunur. Yapısalcılar açısından odaklanması gereken, toplumun nesnel yapıları – ekonomi, siyaset ideoloji – olmalıdır, bu yapı içindeki insanlar değil Ritzer, George, *Sociological Theory*, McGraw-Hill, 8. Baskı, 2010, s. 608

²⁴⁹ Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. Akınhay, Osman), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s. 358

almaktadır. Yapısalcılığın anlamı üzerine ortak bir fikir olmamasına karşın yapısalcılığı bir metot olarak kullanan düşünürler bir noktada uzlaşmışlardır. Onlara göre yapısalcılık, toplumların ve kültürlerin incelenmesinde yapıyı sadece parçaların bir toplamı olarak ele almayan, yapılar arasında statik değil dinamik ilişki olduğuna dair usullerle belirlenen ve kendi kuralları doğrultusunda içsel düzenini sağlayan bir metot olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal olgular anlamlandırılmak isteniyorsa teorik bir bakış açısı ile yeniden yapılandırılmak zorundadır. Özetle yapısalcılığın temel tezi, “gözlemlenebilir olan bir şeyin, ancak temelindeki bir yapı ya da düzenle ilintili olduğu kadarıyla anlam taşımasıdır.”²⁵⁰

Althusser de bu doğrultuda bir Marksizm değerlendirmesi yapmaktadır. Ona göre Marksizm, toplumsal formasyonun bir bilimi olarak toplumdaki yapıların iç mantığını ve düzeylerini incelemektedir. Toplumsal formasyon (kapitalizm, sosyalizm vb.) ekonomik, hukuki ve ideolojik pratiklerden bir araya gelen bütünsel bir yapıdır. Bu anlamda Marksizm, toplumsal formasyonu incelerken yanlış bir metot kullanmaktadır. Althusser, bu bütünsel yapıyı incelerken Marksizm’in tek bir unsurunu (örneğin emek-sermaye veya yabancılaşma) egemen ifade biçiminde kullanarak altyapı – üstyapı ilişkisi kurmasını eleştirmektedir. Althusser, bu altyapı – üstyapı metaforunun toplumsal yapıyı inşa eden tek belirleyici olmasını kabul eden görüşün Hegelci bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat ona göre toplumsal bütünselliğin birçok farklı unsurdan oluştuğu ve bu unsurların kendi içerisinde bir özerkliği mevcuttur. Örneğin emek – sermaye çelişkisi ona göre “*asla basit değildir*”.²⁵¹ Bu çelişki sadece altyapısal bir belirleme içinde değil aynı zamanda devlet, ideoloji, din gibi üstyapı unsurlarının ve toplumun sahip olduğu tarihsel koşulların da belirlenimi içerisinde yer almaktadır.²⁵²

Bu durumda karşımıza Althusser’in üstbelirlenim kavramı çıkmaktadır. Althusser’e göre üstbelirlenim²⁵³ kavramı, altyapı ve üstyapının karşılıklı etkisini ifade

²⁵⁰ Swingewood, Sosyolojik Düşüncenin, s. 347

²⁵¹ Swingewood, Sosyolojik Düşüncenin, s. 358

²⁵² Swingewood, Sosyolojik Düşüncenin, s. 358

²⁵³ Herhangi bir toplumsal ilişkinin, sürecin bir diğeri üzerinde öncelikli belirleyici olamayacağını, hiçbirinin diğerlerince belirlenmeden belirlenemeyeceğini, her birinin karşılıklı üstbelirlenimler ağı

etmek üzere kullanılmıştır. Buna göre altyapı unsuru üstyapı unsuru üzerinde ne kadar belirleyici ise üstyapı unsuru da belirli koşullar altında ekonomik altyapı unsuru üzerinde o kadar etkilidir. Bu nedenle salt bir Ortodoks Marksist metaforu olarak altyapı – üstyapı unsurları arasındaki ilişki sadece aşağıdan yukarıya olacak şekilde yorumlanamaz. Çünkü bu yapılar karşılıklı bir etkileşim içerisindedir.²⁵⁴

Althusser ekonomi ve üstyapı arasındaki ilişkiye yapısalıcılıktan farklı olarak ama geleneksel Marksist söyleme de yakın bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır. Ona göre toplumsal bütünsellik içerisindeki yapıların görece özerk bir konumu olmasına karşın ekonomi son kertede belirleyiciliğini korumaktadır.²⁵⁵ Her düzey kendi etkinliği içinde var olmasına rağmen sonuçta hangi düzeyin etkin olacağına ekonomi karar vermektedir.²⁵⁶ Bu durum da Althusser’i, geleneksel Marksist söylemin egemen ekonomik unsuru tezine yaklaştırmaktadır.

Althusser’in Marx’ı yeniden okuma çalışmalarında ortaya çıkan bir diğer sonuç ise üretim tarzının oluşmasında üstyapısal unsurların ve bu unsurun bir bütünleyicisi olarak ideolojinin daha fazla ön plana çıkmasıdır. Ona göre belirli bir üretim tarzını başka bir üretim tarzından ayıran şey, mevcut yapıların bütünleşme şeklidir. Örneğin kapitalist üretim tarzı, kendine has bir üretim şekli ve üstyapının unsurlarından biri olan rasyonel hukukun bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Benzer olarak sosyalist üretim tarzı da farklı yapıların birleşmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁷ Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, bu yapı bileşimlerinin bir araya gelmesi sonucu olarak oluşan toplumda, yapı unsurlarının yalnızca bir üretim şekli tarafından belirlenemeyeceğidir. Ona göre, toplumsal formasyonlar farklı zaman dilimlerinde ve farklı üretim tarzlarının bir araya gelmesi sonucunda oluşmaktadır. Bu kapsamda

çerisinde yer savunulur, Cemal, Mustafa, “Hegelci Marx mı, Spinozacı Althusser mi?”, Birikim Dergisi, Sayı 97, 1997, s. 45

²⁵⁴ Yılmaz, Zafer, “Althusser’in Bilim, İdeoloji ve Düzeyler Teorisinin Açmazları: Üstbelirlenimden Post-belirlenime”, Praksis Dergisi, Sayı 4, 2001, s. 40

²⁵⁵ Althusser, Louis, Marx İçin, (Çev. Ergüden, A. Işık), İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s. 140

²⁵⁶ Yılmaz, Althusser’in Bilim, s. 40

²⁵⁷ Swingewood, Sosyolojik Düşüncenin, s. 359

örneğin kapitalist üretim tarzı içerisinde siyasi ve hukuki düzeyler feodal yapıda olabilmektedir.²⁵⁸ Burada önemli olan egemen üretim tarzının belirlenmesidir.

Althusser'in de içinde bulunduğu yapısalcı Marksist oluşum, hukukun görece özerkliğinden yola çıkarak bir toplumda hukukun politik, ideolojik ve ekonomik yapılarla karşılıklı etkileşim içinde olduğunu kabul etmektedir. Bu noktada bu görüş Marksizm'in araçsalcı bakış açısı ile hukukun tek belirleyenin ekonomi olduğu tezini reddederek hukukun daha geniş bir bakış açısı ile ele alınması gerektiğini önermektedir. Buna karşın gerek klasik Marksistler gerekse yapısalcı Marksistler, hukukun son noktada egemen sınıfın çıkarlarını savunan ve bu doğrultuda hareket eden bir oluşum olduğu konusunda hemfikirlidir.²⁵⁹ Bu bölüm itibarıyla Althusser'in eleştirel manada ele alınan hukuk görüşlerine ilişkin tezleri bir sonraki bölümde ideoloji ve yeniden üretim ilişkileri görüşleriyle birlikte daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

²⁵⁸ Yılmaz, Althusser'in Bilim, s. 40

²⁵⁹ Milovanovic, 1989, Akt; Akman, Hukuk Politika, s. 259

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTHUSSER, HUKUK İDEOLOJİSİ VE YENİDEN ÜRETİM İLİŞKİLERİ

1. ALTHUSSER VE İDEOLOJİ

1.1. Althusser’de İdeolojinin Yeniden Tanımlanması

Althusser ideolojiyi, materyalist terimler ile insanların kendi sömürülerinin destekledikleri bir dizi pratik olarak yeniden tasarlar ve idealist ideoloji anlayışının karşısına konumlandırır. İdeolojinin insanların kendi sömürülerini desteklemenin maddi yolları olarak nesnel bir maddi varoluş edindiği ortaya çıkmaktadır. Zizekçi terimlerle, insanların sömürüldüklerinin farkında olmaları neticesinde aptal olmadıkları söylenebilir. Fakat sömürüldüklerinin farkında olmalarına karşın bu durumun devam etmesine izin vermeleri ise sapkınlıklarına işaret etmektedir.²⁶⁰

Althusser’in ideoloji anlayışı Marx sonrası gördüğümüz çoğu düşünür gibi Marksizm eleştirisi barındırmaktadır. Althusser’e göre ideoloji, Marksizm’deki gibi ne bir yanlış bilinç uygulaması ne de bir gerçekliğin çarpıtılması işlemidir. İdeoloji, ekonomik ve politik unsurların dâhil edildiği toplumsal ilişkilerin temelidir.²⁶¹

Althusser’in Marksizm’den yola çıkarak ideolojiye ilişkin yaptığı tespitlerden en önemlisi, ideolojinin zamansallığına ilişkin olanıdır.²⁶² Althusser, Marx’ın metafizik için kullandığı söylemi ideoloji için de kullanır: “*İdeolojinin tarihi yoktur.*”²⁶³

²⁶⁰ Krips, Henry, İdeology and Its Pleasures: Althusser, Zizek & Praller, Contiental Thought & Theory, Volume 2, Issue 1, s. 335

²⁶¹ Hirst, Paul Q ve Diğerleri, İdeoloji Üzerine, Pales Yayınları, İstanbul, 2014, s. 227- 228

²⁶² Althusser, Yeniden Üretim, s. 270

²⁶³ Bu söylemin Althusser’in, Spinoza’nın ideolojiye ilişkin olarak “Mukaddemi olmayan muhassaldır” söyleminden etkilendiği söylenmektedir. Yani başlangıcı olmayan bir sonuçtur, sözünden esinlendiği

Marx, Alman İdeolojisi kitabında, ideolojiyi soyut bir kavram olarak nitelendirmektedir. Bu niteleme ideolojinin bir yanılısına olmasından kaynaklanmaktadır. Var olan gerçekliğin tersine çevrilmiş hâli olan ve aynı zamanda hiçliğin de temsili olan ideolojinin kendisine ait tarihi de bulunmamaktadır. Althusser, her ne kadar ideolojinin kendisine ait bir tarihi olmaması tezinde Marx ile aynı düşünceyi paylaşırsa da bu durumun olumsuz bir ideoloji anlayışı getirdiğini özellikle ifade etmektedir.²⁶⁴ Althusser, ideolojinin bir tarihe sahip olmaması durumunu Freud'un psikanalitik alanındaki bilinçdışı kavramı ile açıklamaya çalışmaktadır. Freud açısından bilinçdışı, öncesiz ve sonrasız bir kavramdır. Öncesiz ve sonrasız olma durumu bilinçdışını (ideolojiyi) tarih karşısında aşkın bir konuma getirerek ona bir ebedilik niteliği kazandırmaktadır. Bu nedenle de Althusser, Freud'un bilindışı için kullandığı ve bir anlamda tarihi olmama durumu olan öncesiz ve sonrasız olma niteliğini ideoloji için de kullanmaktadır.²⁶⁵

Bu aşamadan sonra Althusser ideolojiyi yapılandırmaya başlamaktadır. Althusser ideolojinin yapısına ve işleyişine ilişkin olarak iki ayrı tez öne sürmektedir:

“Tez 1: İdeoloji bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları imgesel ilişkiyi gösterir.”²⁶⁶

İdeoloji Marx açısından var olanın çarpıtılmasıdır. Althusser ise ideolojinin bu tür bir işlevinin olduğunu kabul etmemektedir. Ona göre ideoloji, gerçekliğin çarpıtılması olmamasına karşın bireyin onunla olan ilişkisinin bir imgesi durumundadır. İdeolojik düzen, bireylerin kendi dünyalarındaki gerçeklikleri değil onların bu gerçekliklerle kurdukları ilişkilerin hayalinden ibarettir. Althusser, Marx

de söylenir, Kazancı, Metin, Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 24, 2012, s. 75

²⁶⁴ Althusser burada Marx'ın ideolojiyi Freud öncesi dönemde tanımlanan rüya ile özdeş olarak kullandığını iddia eder. Bu anlamda rüya ile özdeş olarak kullanılan ideolojinin gerçekliği kendisinin dışındadır. Bu nedenle de ideolojinin tarihi de kendisi dışındadır, Güngör, Süleyman, Althusser'de İdeoloji Kavramı, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2001, s. 225

²⁶⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 271 272

²⁶⁶ Althusser, Yeniden Üretim, s. 280

İçin adlı eserinde gerçek ve gerçeğe kurulan ilişkinin nasıl imgesel dünyayla iç içe geçtiğini şöyle anlatmaktadır:

“İdeolojide insanlar, gerçekten de, kendi varlık koşullarıyla ilişkilerini değil kendi varlık koşullarını yaşama tarzlarını ifade ederler: Bu hem gerçek ilişkiyi hem de yaşanan, hayali ilişkiyi içerir. İdeoloji bu durumda, insanların kendi dünyalarıyla ilişkilerinin ifadesidir yani gerçek varlık koşullarıyla gerçek ilişkilerinin ve hayali ilişkilerinin (üstbelirlenmiş) birliğidir. İdeolojide gerçek ilişki kaçınılmaz olarak hayali ilişkinin içine dâhildir: Bir gerçekliği tarif etmekten çok, bir istenci (tutucu, konformist, reformist ya da devrimci) hatta bir umudu ya da nostaljiyi ifade eden ilişki.”²⁶⁷

Bu bağlamda ideolojinin bireylerin maddi yaşam koşullarının temsili olması onun yanlış bilinç olma durumunu ortadan kaldırmaktadır. Bunun nedeni ise yaşantılar ile bilinç arasında bir denkleğin mümkün olmamasıdır. Yaşanan ilişkiler imgesel boyuttadır. Yaşanan ilişkilerin imgesel boyutta kalması, bu ilişki ağının merkezinde öznesiz bir düzen olmasından kaynaklanmaktadır. Toplumsal ilişkilerin oluşmasında farklı yapıların bir arada olması başat rol oynamaktadır. Bu ilişkiler özneler aracılığı ile oluşmamaktadır. Toplumsal ilişkilerin temeli olmayan öznelerin toplumsal ilişkiler ile kurduğu bağlantı imgesel boyutta kalmaktadır.

Althusser’in ideolojiye ilişkin ikinci tezi ise ideolojinin somut bir varlığa sahip olmasına ilişkindir:

“Tez 2: İdeoloji maddi bir varoluşa sahiptir.”²⁶⁸

İdeolojiler bireylerin gerçek ile olan ilişkilerin imgesel bir görünümü olmanın yanı sıra maddi bir varoluşa sahiptir. Buradaki maddilik olgusu elle tutulabilir veya

²⁶⁷ Althusser, Marx İçin, s. 284

²⁶⁸ Althusser, Yeniden Üretim, s. 283

gözle görülebilir anlamında değil daha çok toplumsal pratiklerde kendini gösterme anlamı taşımaktadır.²⁶⁹

Althusser, ideolojinin bu maddi görünümünü bir toplum içindeki bireylerin inanç pratikleri üzerinden anlatmıştır. Ona göre;

“Bir birey Tanrı’ya inanıyorsa ayine katılmak üzere kiliseye gider, diz çöker, dua eder, günah çıkartır, tövbede bulunur, cezasını çeker, günahları affolur ve yaşamına devam eder vb. göreve inanıyorsa göreneklere uygun kurallar uyarınca belirli pratikleri yerine getirir. Adalet’e inanıyorsa, hukuk kurallarına tartışmaksızın boyun eğer ve bu kurallar çiğnendiğinde vicdanının en derin noktasında infiale kapılır, karşı çıkar, hatta işi dilekçeler imzalamaya kadar varır.”²⁷⁰

Bu anlatımdan da görüldüğü üzere birey, kendi inançları doğrultusunda eylemlerde bulunmaktadır. Bu davranış örüntüleri, ideolojinin maddi pratiklerin üzerinden eyleme geçilmiş hâlini temsil etmektedir.

Althusser’in ideoloji serüvenine ilişkin değinilecek diğer bir nokta ise ideoloji ve bilim ayrımıdır. Althusser, varlığını özneye borçlu olan ideoloji karşısına öznesiz bir düzen olarak bilimi koymaktadır. Ona göre, bilim ve ideoloji birbirinden ayrı yapısal özelliklere sahiptir. Althusser, bilim ve ideoloji ayrımını her bilimin başlangıcı olan ve Bachelard’dan aldığı “*Epistemolojik Kopuş*”²⁷¹ kavramı ile açıklamaktadır. Bu kavram Marx’ın tarih felsefesinin kendinden önceki tarih felsefesi kavramlarından farkını ortaya koymak için kullanılmaktadır. Buna göre tarih felsefesi insandan, iktisadi öznenen, gelişmiş toplumlardan, hırsızlıktan, tinden bahsederken Marksist kuram emekten, üretim gücünden, üretim biçiminden, altyapıdan, üstyapıdan, sınıflardan bahsetmektedir.²⁷² Althusser bu doğrultuda, yeni kavramlarla geliştirilen

²⁶⁹ Burada toplumsal pratik olarak anlatılmak istenen, toplum içerisindeki bireylerin eylemlerde bulunabileceği (ayin, tören, ritüeller vb.) davranış örüntüleridir.

²⁷⁰ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 285,286

²⁷¹ Althusser, Louis, *Özeleştirici Öğeleri*, (Çev. Targu, Levent), Belge Yayınları, İstanbul, 2000, s. 19

²⁷² Althusser, *Özeleştirici Öğeleri*, s. 166

Marksist teoriyi bir bilim olarak kabul etmektedir. Bu nedenle de ideoloji ve bilimi karşılıklı olarak konumlandırmıştır.

Epistemolojik kopuş ile birlikte bilim kendine has bazı kavramlar ile ideolojiden ayrılmaktadır. Buna göre bilim kanıtlanabilir bir nesnelliğe sahiptir ve bu durum ona doğrulanabilirlik imkânı vermektedir. İdeolojide ise bu tarz bir doğrulanabilirlik imkânı mümkün değildir.²⁷³ Örneğin bilindik bir işçi sloganı olan “İşçiyiz, haklıyız!” tarzında bir ideolojik söylemin doğrulanması mümkün değildir.

1.2. Devlet Aygıtı ve Devletin İdeolojik Aygıtları

Althusser’in toplumsal üretim koşullarının yeniden üretiminin sağlamlasında en önemli rol devlet aygıtlarına düşmektedir. Bu aygıtların tanımı ve işlevlerine dair açıklamalara geçmeden önce Marksist gelenek açısından devletin tanımı yapılmalıdır.

1.2.1. Devlet

Marx ve Engels açısından devlet, toplumsal bir temele sahip olarak üretim ilişkilerinin bir sonucudur. Devlet, toplumun gelişmesi ve belirli bir aşama kaydetmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda oluşan devletin asıl amacı, toplum içerisinde ekonomik güç iktidarını elinde bulunduran egemen sınıfın, toplumun geri kalan kısmı ile bir güç çatışmasına girmesinin önüne geçmektir. Bu durum doğal olarak devleti, toplumsal ilişkilerden doğan fakat toplumdan bağımsız ve onun üstünde bir güç unsuru olarak konumlandırmaktadır.²⁷⁴ Başka bir deyişle devlet, burjuvazinin emek üreticisi sınıfı baskılaması adına varlığını sürdürmektedir. Devletin burjuvazi ile olan ilişkisi tâbiyet ilişkisinin aksine bir çıkar ilişkisine dayanmaktadır.

²⁷³ Özbek, H. Sinan, İnsan Felsefesi Açısından İdeoloji, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 132

²⁷⁴ Marx, Karl / Engels, Friedrich, Devlet ve Hukuk, (Çev. Serozan, Rona), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2021 s. 61-62

Althusser, Marksist gelenek doğrultusunda devleti bir baskı aygıtı olarak tanımlamıştır. Althusser'e göre devlet, ekonomik gücü elinde bulunduran egemen güçlerin, artık değeri²⁷⁵ üreten işçi sınıfının elinden bu değeri çekip almak için onlar üzerindeki dayatmayı sağladığı baskı gücüdür.²⁷⁶

Althusser'in bu tanıma göre devlet, yalnızca “*hukuksal pratik ihtiyaçlardan yola çıkarak varlığını ve zorunluluğunu tanıdığımız uzmanlaşmış aygıt yani polis, mahkemeler, hapishaneler*”²⁷⁷ değildir. Devlet bu kurumlara ek olarak ülke savunması dışında doğrudan müdahale aracı olarak ordu ve bu sistemin başındaki devlet başkanı, hükümet ve idareyi de kapsamaktadır.²⁷⁸

Althusser, devlet ve ona bağlı olan devlet iktidarını (siyasal mücadelelerin hâkim olduğu) birbirinden ayırmaktadır. Althusser bu duruma örnek olarak Bolşevik Devrimi'ni vermektedir. Bolşevik Devrimi'nde devlet, iktidarı yıkıp el değiştirmesine rağmen devlet aygıtı yerini korumuş ve sonradan gelip iktidarı ele geçirenler tarafından bu aygıt kendi emelleri doğrultusunda yeniden kullanılmıştır.²⁷⁹

Son olarak Althusser, Marksist devlet teorisini şu şekilde özetlemiştir:

- 1) Devlet bir baskı aygıtıdır.
- 2) Devlet aygıtı ve devlet iktidarı farklılık oluşturur.
- 3) Devlet iktidarı, sınıfsal ve siyasi mücadeleler sonucu el değiştirir ve bu savaşı kazanan devlet aygıtını kontrol eder.

²⁷⁵ Artık değer, sızdırma sömürünün kapitalizmdeki özgül gerçekleşme biçimi, artığın kâr biçimine büründüğü, sömürünün ise işçi sınıfının ücret olarak aldığından daha fazlasına satabilen bir net üretmesinin sonucu olduğu kapitalist üretim tarzının en ayırt edici özelliğidir, Bottomore, 1993, s. 41

²⁷⁶ Althusser, Yeniden Üretim, s.121

²⁷⁷ Althusser, Yeniden Üretim, s.121

²⁷⁸ Althusser, Yeniden Üretim, s.121

²⁷⁹ Althusser, Louis, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, (Çev. Tümertekin, Alp), İthaki Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2017, s. 48

- 4) İşçi sınıfı, burjuva devletini yıkmak amacıyla devlet iktidarını kazanmalı ve devlet iktidarını kazandıktan sonra devlet aygıtını da yıkmalıdır.²⁸⁰

1.2.2. Devletin İdeolojik Aygıtları

Althusser, Marksist devlet teorisinden yola çıkarak devlet aygıtını, iktidar değişse bile mevcudiyetini sürdürecektir bir yapı olarak tanımlamaktadır. Buradan yola çıkan Althusser, Marksist anlamda devletin sadece baskıcı bir kimlik taşımasına karşı çıkmaktadır. Bu nedenle de devlet aygıtında ikili bir ayrıma gitmiştir. Devlet aygıtının baskıcı bir yönü olmasına karşın ideolojik temele sahip bir yönü de bulunmaktadır. Devlet, baskıcı devlet aygıtı ve ideolojik devlet aygıtı olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Althusser'in bu yöndeki ikili ayrımı, Gramsci'nin devlet ve sivil toplum ayrımı ile benzerlik taşımaktadır.²⁸¹ Gramsci bu ayrımında, devletin sadece bir baskı aygıtı olamayacağından hareketle sivil toplum tezini öne sürmüştür. Buna göre sivil toplum baskıdan ziyade egemen gücün ideolojik hegemonyasının hâkim olduğu bir alandır.

Bu ayrım neticesinde ortaya çıkan devlet ikili bir yapıda görünmektedir. Bu ikili yapının bir tarafını devlet aygıtı oluşturmaktadır. Devlet aygıtı hükümet, idare, ordu, polis, mahkeme, hapishaneden oluşmaktadır. Devlet aygıtının en önemli vasfı şiddet tekeline sahip olmasıdır.²⁸²

Devletin diğer bir tarafını ise kurumsallaşmış, birbirinden bağımsız ve uzman bir ekibe sahip kurumlardan oluşan devletin ideolojik aygıtları oluşturmaktadır. Althusser'e göre hiçbir egemen sınıf devletin ideolojik aygıtları üzerinde kalıcı olarak bir hegemonya kurmaksızın devlet iktidarını elinde tutamamaktadır. İktidarı elinde bulunduranların iktidarlarını sürekli kılabilmesi, iktidarın temel ideolojisini bu aygıtlar aracılığı ile yönetilen sınıfa kabul ettirmesinden geçmektedir. Bu kurumlar;

²⁸⁰ Althusser, İdeoloji ve Devletin, s. 49

²⁸¹ Barrett, Marx'tan Foucault'ya, s. 138

²⁸² Althusser, İdeoloji ve Devletin, s. 50

- Eğitim Aygıtı
- Aile Aygıtı
- Dini Aygıt
- Siyasal Aygıt
- Haberleşme Aygıtı
- Basın – Yayın Aygıtı
- Kültürel Aygıt²⁸³

Devlet aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları iki noktada birbirinden ayrılmaktadır. İlk ayırım, devlet aygıtı tek bir yapı olmasına karşın devletin ideolojik aygıtları birçok farklı kurumdan oluşmaktadır. İkinci ayırım ise devlet aygıtı sadece kamusal alanda faaliyet göstermesine karşın devletin ideolojik aygıtları özel alanda da faaliyet gösterebilmektedir.²⁸⁴

Devletin ideolojik aygıtlarının özel kurumları kapsaması tezi eleştirilere yol açmıştır. Althusser'e göre bu eleştirinin doğruluk payı bulunmaktadır. Ona göre kamu ve özel ayrımı burjuva hukukuna ilişkin bir tasniftir. Devlet bu ayırımdan münezzehtir. Bu nedenle de devletin ideolojik aygıtları bu ayrımı kapsar nitelikte olup özel alanı da içine almaktadır.²⁸⁵

Devlet aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları şiddet ve ideolojinin kullanımı açısından da farklılık göstermektedir. Devlet aygıtı temel yapısı gereği şiddeti ana

²⁸³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 128

²⁸⁴ Althusser, Yeniden Üretim, s. 51

²⁸⁵ Laclau, Ernesto, İdeoloji ve Politika, (Çev. Sarıca, Hüseyin), Belge Yayınları, İstanbul, 1985, s.198

unsur olarak kullanırken ideolojiyi tali bir unsur olarak kullanmaktadır. Devletin ideolojik aygıtlarında ise bu durum tam tersidir. Devletin ideolojik kurumları topluma kabul ettirmeleri gereken düşünceleri ideoloji yoluyla işlemektedir.

Bu anlamda gerek devlet aygıtı gerekse devletin ideolojik aygıtları sadece baskıya ya da sadece ideolojiye dayanmazlar.²⁸⁶ Örneğin bir basın ve yayın kurumu olarak gazetelere sadece yasalar yoluyla sansür uygulanamaz. Ülke genelinde hâkim olan siyasi veya sosyal konjonktür (ülkenin siyasi ve sosyal duyarlılıkları) ideoloji yolu ile yazarların akıllarında otosansür olacak şekilde işlemeye devam etmektedir.²⁸⁷

Althusser'e göre, devletin ideolojik aygıtları birbirinden bağımsız olmasına karşın tek bir sebep için yarışır: “*Üretim ilişkilerinin yani kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimi*”.²⁸⁸ Bu yarış içerisinde bulunan ideolojik aygıtların bir uyum içerisinde çalışması da devlete egemen olan güçler yani devletin resmi ideolojisi vasıtası ile gerçekleşmektedir.²⁸⁹

Devletin ideolojik aygıtları varlığını feodal devlet düzeninden günümüz modern devlet düzenine dek sürdürmüştür. Feodal düzenin hâkim olduğu dönemde ideolojik tahakküm kilise üzerinden yerine getirilmekteydi. Kilise, dönem itibarıyla bir dini yapı olmasının yanı sıra toplum içerisinde kendisine biçilen rol dairesi içerisinde bir eğitim kurumu ya da siyasal bir yapı hüviyetine de bürünebilmekteydi. Bu düzen, Aydınlanma Dönemi ve Fransız İhtilali ile yıkılmaya ve kilise de bu çok yönlü niteliklerini kaybetmeye başlamıştır. Bu aşamadan sonra siyasi ve ekonomik gücünü kaybeden kilise sivil bir kimliğe bürünmüştür. Kiliseden bu gücü devralan siyasi irade birçok farklı ideolojik aygıt ile kapitalist düzenin esasını oluşturan üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamaya çalışmıştır.²⁹⁰

²⁸⁶ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 374

²⁸⁷ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 141

²⁸⁸ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 222

²⁸⁹ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 219

²⁹⁰ Althusser, *İdeoloji ve Devletin*, s. 57-59

Althusser, devletin ideolojik aygıtları içerisinde saydığı kurumlara ilişkin bazı itirazlarda bulunulmuştur. Eagleton okul, aile, kilise gibi kurumların salt ideolojik bir aygıt olmasına karşı çıkmıştır. Ona göre bu tür kurumlar, egemen siyasi gücün ideolojik bir yansıması olması kadar toplum içerisinde başka roller de üstlenmiştir. Örneğin aile kurumu, ideolojik baskıyı yansıtan bir kurum olmasının yanı sıra birçok toplumsal değerlerin de nesilden nesile aktarılmasına öncülük etmektedir.²⁹¹

2. ALTHUSSER VE YENİDEN ÜRETİM

Bu bölüm başlığı altında Althusser açısından toplumsal formasyon içerisinde yeniden üretim olgusunun önemine ve yine bu formasyon içerisinde yeniden üretilen kavramlar üzerinde durulacaktır.

Marx açısından toplumsal varlığın devamını sağlamak hususunda üretim ne kadar önemli bir olgu ise üretim koşullarının yeniden üretimi de o denli önemli bir olgudur. Bu bağlamda kendi bakış açısı ile Marx'ın yanlış anlaşıldığını düşünen ve yeniden bir okumasını yapmayı hedefleyen Althusser, bunu yapısalcı bir bakış açısıyla yapmaya çalışmıştır. Althusser, Marx'daki altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiden yola çıkarak toplum ve birey arasında yapısal bir model oluşturmak istemektedir. Oluşturulmak istenen yapısal modeldeki yapılardan birisi olan ekonomik yapı ise bireyin belirleniminde esas unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Althusser, ekonomik yapı içerisinde esas olanın yeniden üretim olduğunu belirtmektedir. Yeniden üretimin ekonomik yapı içerisindeki bir devam unsuru olarak kabulü ile Althusser, ekonomik yapı içerisindeki kavramları kendi terminolojisi içerisinde tekrar yorumlamıştır.

Althusser, kendi terminolojisi içinde değerlendirdiği kavramları Yeniden Üretim Üzerine adlı kitabında bir silsile içerisinde incelemiştir. Althusser bu bağlamda ilk olarak toplumsal formasyon kavramını açıklamıştır. Ona göre toplumsal formasyon,

²⁹¹ Eagleton, İdeoloji, s. 198

bilimsel bir kavramdır ve Marx'ın toplum yerine toplumsal formasyon kavramını kullanması bu açıdan ele alınmalıdır. Toplumsal formasyon kavramının merkezinde üretim tarzı kavramı bulunmaktadır.²⁹²

*“Bütün somut toplumsal formasyonlar egemen bir üretim tarzından kaynaklanır. Bu da aynı zamanda her toplumsal formasyonda birden fazla üretim tarzının varlığını içerir.”*²⁹³

Basit bir deyişle üretim tarzı, toplum içerisinde var olan üretimin nasıl yapıldığını ve o toplumda nasıl bir biçimde yürütüldüğünü anlatmaktadır. Bir toplum içerisindeki üretim tarzı ise üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. En nihayetinde üretim tarzı, var olan toplam üretim ve emek sürecini oluşturmaktadır. Emek süreci, üretim sürecinin bir yapı taşı olarak emek eyleyicilerin çalışma nesnesini insanların ihtiyaçları doğrultusunda üretmesi aşamasıdır.²⁹⁴

Althusser, üretim tarzını oluşturan üretici güçler ve üretim ilişkilerini sınıflandırır. Bu iki kavram, bir anlamda üretim tarzının maddi ve manevi yönünü oluşturan iki kanat mahiyetindedir. Üretici güçler yukarıda açıklandığı üzere üretim araçları ve emek gücünden oluşmaktadır. Üretici güçlerin üretim tarzının belirlenmesindeki önemi, üretici güçlerin bir unsuru olan üretim araçlarının kimin elinde olduğuyla alakalıdır. Örneğin kapitalist üretim formasyonunda üretim araçları, üretime doğrudan katkısı olmayan sermaye sahibinin (kapitalist) elindedir. Bu durum kapitalist üretim tarzının bir özelliğidir.²⁹⁵

Üretim tarzını açıklamak için sadece üretici güçleri açıklamak yeterli değildir. Bunun için üretim ilişkilerinin de açıklaması gerekmektedir. Üretim ilişkileri, sınıfsız bir toplumda tüm toplumun emek sarf ederek üretim sürecine katılması şartı ile bu emek sarf edenler arasında veya sınıflı bir toplumda üretim sürecinde emek gücünü bir

²⁹² Althusser, Yeniden Üretim, s. 44

²⁹³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 45

²⁹⁴ Althusser, Yeniden Üretim s. 49

²⁹⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 52

ücret karşılığında satanlar ve bunu sermaye birikimi ile satın alan kişiler arasındaki ilişkiler bütünüdür.²⁹⁶ Althusser, sınıflı bir toplum özelinde kapitalist üretim tarzını ele almaktadır. Kapitalist üretim tarzında kapitalist, toplumun ihtiyacı olan ürünlerin üretimi üzerinden (kullanım değeri) işçinin artık değer yaratmasını sağlayarak bundan kâr el etmeyi amaçlamaktadır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, kapitalistin amacının toplumun ihtiyacını karşılayacak ürünlerin üretilmesi değil tamamen kâr elde ederek sermayesine alan açmak olmasıdır.²⁹⁷ Bu bağlamda Althusser'e göre, “*kapitalist üretim ilişkileri, kapitalist sömürü ilişkisidir.*”²⁹⁸ Bu sömürü ilişkisi emeğini ücret karşılığında satan kişiye ödenen ücrette kendisini belli etmektedir. Kapitalist, emekçinin ürettiği ürün üzerinden paylaşımına girmektedir. Bu durumda ise bir yanda emekçiye ödenen ücret, diğer yanda ise kendi mülkiyetindeki araçların aşınması ve hammaddelerin kullanıma karşılık emekçiden haksız olarak koparılan artık değer bulunmaktadır. Kapitalist burada sermayesini riske ettiği için artık değere sahip olma durumunda kendisini haklı görmektedir. İşte bu nedenle de sistem içerisinde üretilen kullanım değerine sahip olan ürünler bile emekçinin iş gücünün sömürülmesine aracılık etmektedir.²⁹⁹

Bu anlatımlar sonucunda toplumsal formasyon içerisinde egemen olan üretim tarzının devamını sağlamak üretim koşullarının fiziki anlamda yeniden üretimiyle doğrudan alakalıdır. Althusser'in söylemi ile “*üretimin son koşulu, demek ki yeniden üretimdir.*”³⁰⁰ Tüm toplumsal formasyonların varlık koşulu üretebilmek adına yeniden üretime muhtaçtır.³⁰¹ Bu bağlamda üretim tarzının unsurları olarak üretim güçleri ve üretim ilişkileri yeniden üretilmelidir.³⁰²

²⁹⁶ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 55

²⁹⁷ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 62

²⁹⁸ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 57

²⁹⁹ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 61-62

³⁰⁰ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 83

³⁰¹ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 83

³⁰² Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 84

2.1. Üretim Araçlarının Yeniden Üretimi

Kapitalist üretim tarzında her yıl yıpranan ve atıl duruma düşen araçların yenilenmesi, üretimin devamı için bir zorunluluk hâli oluşturmaktadır. Bu kapsamda yenilenmesi gerekenler hammaddeler, yapılar ve üretim aletleridir. Althusser'e göre burada önemli olan, fiili olarak bir işletme düzeyinde gerçekleşen üretim koşullarının yeniden üretimi değildir. Önemli olan husus, birbirlerine üretim açısından bağlı birçok işletmenin de yeniden üretimi kendi bünyelerinde gerçekleştirmeleri ve bu bağlamda yeniden üretim fikrinin sonsuz bir biçim alma hâlidir.³⁰³

2.2. Emek Gücünün Yeniden Üretimi

Emek gücünün yeniden üretimi sisteminde Althusser, Marx'dan farklı olarak ideolojilere de rol vermiştir.³⁰⁴ Bu anlamda emek gücünün yeniden üretiminin maddi yönü, emek gücünün sahibine ödenen ücret üzerinden gerçekleştirilmektedir. Doğal olarak emek gücü sahibi bu ücret ile zaruri ihtiyaçlarını (yeme-içme, barınma vb.) karşılayacak ve bu bir anlamda emek gücü sahibini kapitaliste karşı hayatta kalabilmek adına mecbur kılacaktır. Bu tür mecburiyetler emek gücünün sürekli olarak yeniden üretilmesini sağlayacaktır.³⁰⁵

Emek gücünün yeniden üretilmesi için sadece maddi koşulları yeniden üretmek yeterli değildir. Althusser bu aşamada Marx'tan farklı düşünmektedir. Ona göre, üretim aşamasındaki karmaşık ve bölümlere ayrılmış alanlarda istihdam sağlanması adına, iş gücünün vasıflı hâle getirilmesi gerekir. Bu vasıflandırma işlemi çoğu zaman üretim aşamasında gerçekleşmemektedir. Bu işlem, eğitim aracılığıyla okullarda gerçekleşmektedir. Althusser'e göre eğitim aygıtı içerisinde bulunan okullar, eski dönem ideolojik aygıt olarak ele alınabilecek kilisenin yerini almıştır.³⁰⁶ İdeolojik bir aygıt olarak okullar, egemen ideolojinin yeniden üretimi amacı ile sadece okuma ve

³⁰³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 85

³⁰⁴ Doğan, Doğan, Z. Pelin, Louis Althusser'de Emek Gücünün Yeniden Üretilmesi ve Hukuk İdeolojisi İlişkisi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, Sayı 27, İstanbul, 2016, s. 59

³⁰⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 86

³⁰⁶ Althusser, Yeniden Üretim, s. 222

yazma gibi temel akademik öğretilerin öğretildiği yerler değildir. Bu kurumlar, yeniden üretim sürecinde iş gücünün yetenekli bir hâle getirilmesi amacıyla mesleki ahlâk ve meslek bilinç kurallarının da öğretildiği alanlardır. Buradan çıkarılacak sonuç, emek gücünün yeniden üretimi için teknik bilginin öğretimi kadar bu düzenin devamı açısından, düzene saygı ve kurallara itaat gibi ilkelerin öğretiminin de önemli olduğudur.³⁰⁷

Althusser'in ideolojinin yeniden üretiminde okullara diğer ideolojik aygıtlardan farklı bir rol biçmesi, bu eğitim kurumlarının çocukları küçük yaşlardan itibaren kitlesel olarak bir arada bulundurma imkânına sahip olmasıyla alakalıdır. Ona göre sömüren-sömürülen ve sömürülen-sömüren ilişkilerinin en üst düzeyde yeniden üretimi fikri, kitlesel olarak ancak bir beceri şeklinde ve bir eğitim kurumunda öğretilir. Okullar, evrensellik kisvesi altında ve kendi yanlılıklarını ideoloji vasıtasıyla gizleyerek bu görevi yerine getirir.³⁰⁸

Görüldüğü üzere Althusser açısından emek gücünün yeniden üretimi aşaması, geleneksel Marksist anlayışın da üzerinde durduğu şekli ile sadece emek gücü sahibine emeği karşılığında ödenen ücret üzerinden gerçekleşmemektedir. Ücret, bu düzenin maddi boyutunu oluştururken aynı zamanda da sistem içerisinde manevi bir boşluk oluşturmaktadır. İlk bölümde de değinildiği üzere egemen ideoloji bu manevi boşluğu birçok aygıt tarafından doldurmaktadır. Bu anlamda egemen ideoloji hukuk, eğitim ve ideoloji baskısıyla emek gücünün yeniden üretimini sağlamaktadır. Bunu da saydığımız araçlar vasıtasıyla öznelere itaat ve tahakküm altına alarak yapmaktadır.

³⁰⁷ Althusser, Yeniden Üretim, s. 88-89

³⁰⁸ Althusser, Yeniden Üretim, s. 225

3. ALTHUSSER'DE HUKUK İDEOLOJİSİNİN İŞLEVİ

3.1. Althusser'de Hukukun Tanımlanması

Althusser hukuku, “derlenip yasa haline getirilmiş kurallar sistemi”³⁰⁹ olarak tanımlamıştır. Althusser, hukuku kendi içerisinde özel ve kamu şeklinde bir gruptandırmaya tabi tutmaktadır. Onun bu gruptandırma düşüncesinde ve hukuka ilişkin görüşlerini oluşturmasında, özel hukuku kamu hukukundan bir adım önde tutma düşüncesi etkili olmuştur. Althusser'in bu durumu benimsemesinde özel hukukun, diğer tüm hukuk sektörlerinin üzerinde bir sistemleştirme faaliyetine girişmesinin ve yine bu sektörlerin hukuksal temellerini oluşturmaya çalışmasının payı yüksektir. Bu anlamda özel hukuk giderek genel anlamda hukukun normu hâlini almaktadır. Althusser'e göre bireyler arasındaki anlaşmaları düzenleyen özel hukuk, kamu hukukunu hem mümkün kılar hem de ona bağlı olan özellikleri belirleyen bir temel veya altyapı işlevi görür.³¹⁰

Althusser bu doğrultuda hukuku, sistematikliği, biçimselliği ve baskıcılığı üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Bu açıklamalar ilk olarak özel hukuk ilişkileri üzerinden yapılandırılmaya çalışılır.

a) Hukukun Sistematiği

Althusser, kurallar bütünü olarak hukukun uyulsun ya da uyulmasın bir tutarlılık ve sistem içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Hukuk kurallarının kendi içindeki bu çelişkisizlik durumu, hukukçuların en çok üzerinde uğraştığı ve insanların en hayran kaldıkları durumdur. Bunun dışında hukuk geniş çaplı bir kapsayıcılık durumunda olmalıdır. Kendi sistemini ihlal eden her türlü fiil, kendisi tarafından tanımlanmış olmalıdır.³¹¹ Başka bir deyişle hukuk, bireylerin davranışları neticesinde ortaya çıkacak her türlü davranışa karşı kendisini hazırlamalıdır. Althusser, hukukun

³⁰⁹ Althusser, Yeniden Üretim, s. 101

³¹⁰ Montag, Warren, The Threat of the Outside: Althusser's Reflections on Law. (Ed. Sutter Laurent De), Althusser and Law, Nova Iorque: Routledge, 2013. s. 27

³¹¹ Althusser, Yeniden Üretim, s. 102

sistematikliğinin bir sonucu olan kapsayıcılığa ilişkin olarak şu şekilde değerlendirmede bulunmuştur:

“Dolayısıyla sistemleştirme faaliyetini, yalnızca mevcut hukuk kuralları arasındaki olası çelişkilerin ortadan kaldırılması olarak değil aynı zamanda ve özellikle hukukun iç sisteminde zaten tanımlı kurallar ile özü hukukun henüz gerçekten entegre ve sistematize olmadığı durumları tanımlamak olan hukuk ilminin hukukla ilişkili sınırlı pratikleri arasındaki olası çelişkilerin ortadan kaldırılması olarak da anlamak gerekir.”³¹²

b) Hukukun Biçimselliği

Althusser hukukun biçimselliğini, hukuki işlemin (mübadele sözleşmeleri) ve bu işlemi gerçekleştiren tüzel kişilerin (bireyleri tanımlı hukuki yetilerle donanmış hakları olan kişiler) biçimselliği üzerinden oluşturulduğunu öne sürmektedir. Ayrıca hukukun sistematikliği, biçimselliğinden kaynaklanmaktadır.³¹³

“Hukuk mecburen biçimseldir; yalnızca alım-satım sözleşmelerinden tüzel kişilerin alışverişte bulunduğu şeyin içeriği ile ilgili olduğu için değil bu mübadele sözleşmelerinin biçimiyle hukuk karşısında biçimsel olarak eşit ve özgür tüzel kişilerin (biçimsel) edimleriyle tanımlanmış biçimle de ilgili olduğundan biçimseldir. Hukuk biçimsel olduğu ölçüde sistematikleşmiştir, tıpkı eğilim olarak çelişmez ve doymuş olması gibi.”³¹⁴

Hukukun biçimselliği, kendi sistemi içerisindeki kuralları bazı dönemlerde askıya alsada dahi bu kuralları yok edememektedir. Bu anlamda hukuki biçimselliğin yegâne göstergesi, varoluşunu borçlu olduğu üretim ilişkileridir. Bu duruma örneklem, üretim ilişkileri üzerinden oluşturulmaktadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir hukuk düzeni içerisinde tüm bireyler hukuk karşısında eşit birer hukuki öznedir. Buna

³¹² Althusser, Yeniden Üretim, s. 103

³¹³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 103

³¹⁴ Althusser, Yeniden Üretim, s. 103

karşın kapitalistler üretim araçlarının mülkiyetine sahip olurken işçiler bu tarz bir yasal düzenleme olmamasına karşın böyle bir hakka sahip olamamaktadır. Hukuk, üretim tarzı içerisindeki bu düzeni garanti eder ve işçilere verilmiş olan bu hakkı askıya alarak bunu onlardan gizlemektedir.³¹⁵

Althusser açısından hukukun asıl amacı, toplumsal pratiklerden kendisini soyutlayarak evrenselleşmek ve biçimselleşmektir. Hukukun düzenini sağladığı pratikler üzerinde tahakküm kurabilmesi, bu pratiklerden soyutlanması ve oluşan ilişkiler ağına karşı tarafsız görünmesine bağlıdır. Bu durum hukukun üstünlüğü söylemi ile ifade edilmektedir. Hukuk ancak soyutlanması ve tarafsız olması şartlı ile düzenlediği içerik tarafından üstün olarak kabul edilmektedir.³¹⁶

Althusser, hukukun biçimselliği konusu altında son olarak sosyalist üretim ilişkileri ve hukuk arasında kapitalist üretim ilişkileri ve hukuk arasında olduğu gibi bir ilişkinin olamayacağı konusuna değinmektedir. O, sosyalist üretim tarzındaki üretim araçlarının kolektif biçimde bir araya gelme durumunu mülkiyet olarak tanımlamanın yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Bu şekilde bir adlandırma, devrim sonrası mülkiyetin birinden diğerine (bir kişi veya bir gruptan, devlete veya bir kooperatife) geçişi olarak tanımlanacaktır. Mülkiyet olarak adlandırılan hukuki ilişkilerin sosyalist üretim ilişkisi olarak değil de bir sosyalist hukuk olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Marx, bu hususta dikkatli davranarak sosyalist üretim tarzındaki araçların durumunu kolektif mülkiyet olarak değil bağımsız olarak bir araya gelmiş bireylerin oluşturduğu ortak bir sahiplenme olarak adlandırmaktadır. Bir başka anlamda Marx, hukuk (mülkiyet) olarak tanımlanamayacak bir şeyin hukuk olarak adlandırılmaması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü ona göre hukuk en nihayetinde kurallarını oluşturduğu ticari ilişkilerin (kapitalist ilişkilerin) damgasını taşımaktadır.³¹⁷ Bu nedenle hukukun başında Sosyalist veya Marksist olması onun özünü değiştirmemektedir.

³¹⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 104

³¹⁶ Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusser, s. 286

³¹⁷ Althusser, Yeniden Üretim, s. 106

c) Hukukun Baskıcılığı

Althusser açısından hukukun bir diğer varlık koşulu baskıcılığıdır. Althusser ceza hukukunu, medeni hukukun bir tamamlayıcısı olarak görmektedir. Hukuki sözleşmeler uygulanması veya uygulanmaması koşulu ile var olmaktadır. Elbette ki bu hukuki sözleşmelerdeki kurallardan birinin yerine getirilmemesi cezalandırmayı gerektirmektedir. Althusser'e göre ceza hukukunun varlığı, hukuk koyucuları tarafından hukuki hükümlere uyulmaması durumunda, bir cezalandırma sisteminin olması gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Bu cezalandırma sistemi olmadan hukuk uygulanamaz.³¹⁸

Cezalandırmanın olduğu yerde Althusser'e göre baskı da olur. Bu baskıyı devlet meşru baskı aygıtı ile sağlamaktadır. Devletin bu baskı aygıtının unsurları polisler, mahkemeler ve hâpishanelerdir.³¹⁹ Althusser, hukukun baskıcılık işlevinin edimsel olmadığını da ifade etmektedir. Ona göre, devlet baskı aygıtını kullanmadan taraflar sözleşme hükümlerini yerine getirmektedir. Sözleşme hükümlerinin baskı olmadan sorunsuz bir şekilde yerine getirilmesi, hukuk ideolojisinin bir işlevi olarak ortaya çıkmaktadır.³²⁰

Althusser hukukun baskıcılığı konusunda son olarak Kant'a atıfta bulunmaktadır. Althusser'in de belirttiği üzere hukukun temel özelliği, Kant'ın deyimiyle zorlayıcı olmasıdır. Kant'a göre hukukun zorlayıcılık unsurunu kullanması ona meşruiyetini kaybettirmemektedir. Çünkü hukuk baskıcılık fonksiyonunu, bir kişinin özgürlük alanını başka birinin ihlal etmemesi için kullanmaktadır.³²¹ Althusser bu nedenle hukuka ilişkin görüşleri açısından Kant'ı Hegel'den bir adım önde görmektedir. Buna karşın Althusser Kant'ın ahlâka ilişkin görüşleri bakımından ondan ayrıldığını, bu

³¹⁸ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 112

³¹⁹ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 112

³²⁰ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 112

³²¹ Türkbağ, Ahmet Ulvi, "Immanuel Kant'ta Özgürlük, Ahlak, Hukuk ve Devlet", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, Sayı 2, 1995, s. 77

nedenle de hukuka ilişkin görüşleri bağlamında da farklı bakış açılarına sahip olduklarını belirtmektedir.³²²

d) Hukuku Tamamlayan Hukuk İdeolojisi ve Ahlâk İdeolojisi

Althusser'e göre hukuk, iki taraflı bir desteklemenin ürünüdür. Bunlardan ilki yukarıda da bahsedildiği üzere devletin baskı aygıtıdır. Althusser, bu aygıtı jandarma korkusu şeklinde tanımlamaktadır. Jandarma korkusu, hukuki bir sözleşmenin taraflarını, sözleşmenin hükümlerine uyma konusunda baskı altına alır ve bir gölge gibi tarafların iradesine etkide bulunur.³²³

Hukukun uygulanmasında onu destekleyen diğer taraf ise hukuk ideolojisine ek olarak ahlâk ideolojisidir. Hukukun baskı aygıtı elbette ki birçok hukuki sözleşme tarafının sözleşme hükümlerine uymasını sağlamaktadır. Fakat bazı durumlarda hukuk, bu baskı ve tehdit unsurlarını göstermeden de işlevini yerine getirir ve tarafların dürüstlük çerçevesi içinde sözleşme hükümlerine uymalarını sağlar. Devletin baskı aygıtı olmadan özneler üzerinde tâbiyetini sağlayan diğer bir aygıt ise hukuk ideolojisidir.³²⁴

Althusser bu durumda hukuk ve hukuk ideolojisini birbirinden ayırmaktadır. Örneğin hukuk, herkese hukuki olarak sözleşme yapmada veya yapmamada, mallarını kullanmada veya kullanmamada yasal bir özgürlük alanı sağlamaktadır. Bu özgürlük alanı tüzel kişilere, sınırları belli olmak üzere yasalar tarafından verilmektedir. Buna karşın hukuki veya ahlâki ideolojide bu tarz bir özgürlük alanı tanımlaması yapılmamıştır.³²⁵

“Örneğin hukuk, teyit edilen yükümlüklere uyulması gerektiğini söyler. Bu yükümlülüğün hukuki bir tanımıdır yani yükümlülüğün hukuk yoluyla, ceza

³²² Althusser, Yeniden Üretim, s.112

³²³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 114

³²⁴ Althusser, Yeniden Üretim, s. 114

³²⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 114

*kuralları sistemi yoluyla tanımlanmasıdır. Tamamen belirgin ancak hukuk sınırları içinde geçerli bir yükümlülük tanımıdır bu ve ahlaki yükümlülükle ve metafizik yükümlülükle alakası yoktur, hatta göreceğimiz gibi hukuki ideolojinin yükümlülüğüyle de alakasızdır.*³²⁶

Hukuki ideoloji, hukuktan farklı olarak özgürlük, eşitlik ve yükümlülük gibi kavramları kendi sistemi içerisinde ideolojik bir bakış açısı ile ele almaktadır. Buna göre hukuk ve hukuk ideolojisi arasında ince bir nüans oluşmaktadır. Hukuka göre kişiler hukuki açıdan özgür, eşit ve yükümlülüklerle sahip birer hukuki öznelerdir. Bu anlamda “*hukuk, hukuktan kaynaklanmaz, her şeyi namusluca hukuka yöneltir*”.³²⁷ Hukuk ideolojisi ise benzer bir söyleme sahip olsa da insanların özgür ve eşit olmasını doğa kaynaklı olarak ifade etmektedir. Burada eşitlik ve özgürlüğü kuran hukuk değil doğadır.³²⁸ Fakat bu durumda, hukuki ideolojinin yükümlülük konusunda bir söylem eksikliği gündeme gelmektedir. Althusser, hukuki ideolojinin yükümlülük boyutunu ahlâki bir ekle sağladığını ifade etmektedir. Bu durum netice itibarıyla hukuki ideolojinin vicdan ve görev kavramları ile ahlâki ideolojinin bütünleşmesini sağlamaktadır.³²⁹

Althusser açısından ideolojik bir nosyon olarak kabul edilen özgürlük ve eşitlik kavramları, bir üretim tarzının işleyişinin varlık zeminini oluşturan kavramlar olarak kabul edilmektedir. Bu kavramların hukuk ideolojisi tarafından insan doğasına bir gönderme olarak nitelendirilmesi aynı anda ahlâki ilişkin bir göndermeyi de ihtiva etmektedir. Bu durumda hukuki ideolojinin ihtiyaç duyduğu ahlâki ideolojinin küçük bir eki de sağlanmış olmaktadır.³³⁰ Burada hukuk ideolojisine getirilen ahlâki ek ’in, Althusser tarafından bir ideoloji olarak kabul edilen hümanizm olduğu belirtilmiştir.

³²⁶ Althusser, Yeniden Üretim, s. 115

³²⁷ Althusser, Yeniden Üretim, s. 115

³²⁸ Althusser, Yeniden Üretim, s. 115

³²⁹ Althusser, Yeniden Üretim, s. 116

³³⁰ Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusser, s. 285

Bu kabulün, hümanizmin insan doğası inancının hem evrensel bir özü hem de bu özün her insanda içkin olduğu anlamına gelmesiyle ilişkili olduğu ifade edilmiştir.³³¹

Hukuki – ahlâki ideoloji birebir eş değeri olmasa da jandarma korkusunun (devletin baskı aygıtının) yerini tutmaktadır. Tam anlamıyla jandarma korkusunun ikamesi olmaması, hukuki – ahlâki ideolojinin baskıcı bir rolünün olmamasından kaynaklanmaktadır. Birçok hukuki işlem sırasında taraflar devlet baskısına ihtiyaç duymamaktadır. Bu durumda hukuki – ahlâki ideolojinin etkisi yeterli olmaktadır. İnsanlar tüzel kişiliklerinin onlara vermiş olduğu doğaları gereği özgür ve eşit oldukları bilinci ile yükümlülüklerine uymak durumundadırlar.³³²

3.2. Bir İdeolojik Aygıt Olarak Hukukun Özneye Seslenişi

İdeolojilerin toplumsal anlamda birer maddi pratik olarak vücuda gelmesinde, bir eyleyen olarak özne kavramı karşımıza çıkmaktadır. İdeolojiler varlığını, bu anlam itibarıyla öznelere borçludur. Bunu ise Althusser'in “*Her ideoloji ancak bir özne aracılığı ile özneler için var olabilir*”³³³ sözünden anlamaktayız.

Özne, bir anlamda ideoloji vasıtasıyla bir dönüşümün ürünü olarak görülmektedir. Bu dönüşüm öncesi süreç içerisinde bulunmayan ve ideolojiye maruz kalmamış kişiler birey olarak adlandırılmaktadır. Althusser açısından bireylerin bir özne olduğunu anlayabilmesi, her an her yerde ideoloji içinde yaşadığının ve ideolojinin onu kuşattığının farkındalığı ile mümkün olmaktadır.³³⁴

İdeoloji açısından bireylerin birer özne olarak kurgulanması bir doğallığın ve kaçınılmazlığın sonucudur. Basit bir örnekle açıklamak gerekirse evimizin kapısı çalındığında “Kim o?” diye sesleniriz; kapıdaki kişi de, “Benim” diye cevap verir. Bu durumda biz kapıdaki tanır ve içeri alırız. Bu örnekte olduğu gibi aslında bu

³³¹ Koloş, Umut, Mikro – İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesinin Teşekkülü, Dönüşen Toplum – Dönüşen Hukuk I: Metaformoz, (Ed. Işıқтаç, Yasemin), Sümer Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 119

³³² Althusser, Yeniden Üretim, s. 117

³³³ Althusser, Yeniden Üretim, s. 290

³³⁴ Althusser, Yeniden Üretim, s. 290

tanınırlık durumu bizleri hep bir özne olmaya mecbur etmektedir. Bu özne olma durumu da bizlere diğerleriyle karıştırılmamızı önleyecek bir biriciklik sağlamaktadır.³³⁵

İdeoloji sadece somut öznelerin var olması ile varlığını devam ettirmektedir. Bu amaçla da somut bireyleri öznelere çevirmektedir. Bireylerin öznelere dönüşümü çağrılma eylemi ile mümkündür. Çağrılma işlemi en basit anlamıyla bir kamu otoritesinin (polis, asker vb.) bir bireye, “Hey, sen! Oradaki!” şeklindeki seslenmesidir. Bu durumda birey kendisine seslenildiğinden hareketle kendisini bu otoriteye doğru çevirir. Bu eylem bireyi ideolojinin somut bir öznesi haline dönüştürür.³³⁶ Diğer bir deyişle büyük özne ve özne arasındaki ilişki bir seslenme ve tanınma ilişkisidir. Buna göre öznenin inşası, büyük öznenin özneye seslenmesi ve daha sonra bu süreçte öznenin kendisini büyük özneye tanıtması ile mümkün hâle gelmektedir.

Bu anlatımlardan hareketle bireyin aslında sürekli ideoloji içinde yaşadığı, bu nedenle de daima ideoloji karşısında bir özne olarak konumlandığı sonucu çıkarılabilir. İdeolojinin bireylere sürekli özne olarak seslenmesi, aslında onun öncesiz ve sonrasız olmasının bir sonucudur. Bu süreklilik algısı bazen özneler tarafından yıkılabilir ve bu düzenin dışına çıkılabilir gibi görünebilir. Buna karşın öznelerin kendisini ideolojinin dışında hissetmesi onu ideolojinin dışına çıkarmamaktadır. Bir özne kategorisi olarak birey hep ideolojinin içindedir. Althusser açısından bu durum, “*Bir ideoloji asla ideolojiğim demez. İdeolojideydim ya da ideoloji içindeydim diyebilmek için ideolojinin dışında yani bilimsel bilgide olmak gerekir.*”³³⁷ şeklinde açıklanmaktadır.

Althusser, birey-özne dönüşümünü ilişkin olarak bu dönüşümü yıkacak nitelikte yeni bir argüman geliştirir. Buna göre, ideoloji bireye her zaman özne olarak seslenmektedir. Bu nedenle de bireyler zaten hep öznedir. İdeolojinin bireye özne

³³⁵ Althusser, Yeniden Üretim, s. 292

³³⁶ Althusser, Yeniden Üretim, s. 294

³³⁷ Althusser, Yeniden Üretim, s. 295

olarak seslenmesinin başlangıcı aslında ana rahminde başlar. Çocuk ana rahmine düştükten hemen sonra, daha doğmadan ona ebeveynleri tarafından bir isim verilmektedir. Aile ideolojisi olarak tanımlayabileceğimiz bu düzende birey doğmadan özneye dönüştürülür. Bundan sonraki süreç içerisinde bu dönüşüm işlemi hukuki, dini, siyasi vb. ideolojiler aracılığıyla devam etmektedir.³³⁸

Althusser'in ideoloji yapılandırılmasındaki bu dönüşüm süreci Therborn tarafından üç şekilde sınıflandırılmıştır. Buna göre ideolojiler, öznelere “*neyin var*”, “*iyi ve olanaklı*” olduğunu anlatmasının ardından, öznelere arasında bir ilişki kurarak ve birbirini tanımalarını mümkün kılarak onları kendisine tâbi kılmaktadır.³³⁹

Althusser'de öznenin bireyden dönüşümü ve çağırılma süreciyle ilgili olan yaklaşımda, Lacan'ın Psikanalitik Kuramı'nın izlerini görmek mümkündür. Lacan'ın Psikanalitik Kuramı'nda ayna evresi, öznenin oluşumunda milat sayılabilecek bir dönüm noktasıdır. Bu aşamaya kadarki süreçte (6-18 aylık) yeni doğmuş bebek, çevresi ve annesi ile kendini bir bütün olarak algılamaktadır. Bu aşamadan sonra kendisini bir ayna karşısında gören bu bebeğin bütünlük algısı yıkılmaktadır. Bir anlamda kendisini oluşturduğunu düşündüğü tüm bütünün parçalarından tek tek ayrılmakta ve bir yetersizlik durumu ile yüzleşmektedir. Yine bu aşamada mevcut bütünlük algısının parçalanması, bebekte bir öteki algısı ve ihtiyacı doğurmaktadır.³⁴⁰

Lacan'ın ayna evresi ve öteki kavramları, Althusser'in öznenin çağırılma aşamasını oluşturmasında etkili olmuştur. Althusser, Lacan'ın özne dışında konumlandığı öteki kavramını büyük özne olarak isimlendirmiştir. Bu anlamda Althusser, öznenin çağırılma süreciyle ilgili olarak mutlak olan bir büyük özne ile tâbi olan öznenin bahsetmektedir. Din ideolojisinde mutlak özne tanrı iken hukuk ideolojisinde mutlak özne adalettir. Bu durumda mutlak öznenin çağırılması ile tikel

³³⁸ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 296-297

³³⁹ Therborn, Göran, *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, (Çev. Cüre, İrfan), Dipnot Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 30

³⁴⁰ Faezeh Abedkouhi, *Lacan ve Levinas'ta Öteki ve Özne*, Ankara Üniversite, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı Sistemantik Felsefe ve Mantık, Ankara, 2021, s. 46-48

özneye dönen birey, öznenin emirlerine uyar ve ona itaat eder. Bu anlamda mutlak özne, tekil öznenin kendisini tanıması ve ona tâbiyeti ile var olmaktadır.³⁴¹

Althusser, Lacan'ın ayna evresinden yola çıkarak büyük özne ve özneler arasındaki tâbiyet ve tanıma ilişkisini “*çifte ayna teorisi*”³⁴² olarak adlandırır. Althusser'in aynasının bu çifte yansımali durumu, büyük özne ve özneler arasındaki belirli bir sürecin ele alınmasını sağlamaktadır. Bu süreç dördümlü bir aşamanın ürünüdür: 1) Bireylerin özneler olarak çağrılması. 2) Bireylerin kendisine seslenen büyük özne ile tabiiyet ilişkisi kurması. 3) Bu çağrılma süreci sonunda öznelerin büyük özne ile tanışması, öznelerin birbirini tanıması ve en sonunda da öznenin kendi benliğini tanıması. 4) Öznelerin bu süreci benimseyerek her şeyin bu şekilde gerçekleştiğine inanmasıyla kendilerini bu yönde inşa etmeleri ve bu doğrultuda hareket etmeleri.³⁴³

Althusser açısından büyük özneye tâbi olma durumu, öznelerin birbirlerini tanıması, sistemin bu şekilde muntazam olarak ilerleyeceğine dair verilen güvence ve üretim ilişkilerinin belirli bir düzen içerisinde müdahale olmadan devamını sağlamakla mümkün olmaktadır. Bu durum yukarıda da bahsedildiği üzere hukukun bir baskı aygıtı olarak kullanılmasına gerek olmadan, insanların sadece vicdanları doğrultusunda hareket etmeleri sayesinde sağlanabilmektedir. Özneler sistemin “*tam da böyle olduğunu*” kabul ederler ve bu durum vicdanlarında yani günlük davranışlarında, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin sağlanmasının bir güvencesi olarak karşılığını bulmaktadır.³⁴⁴ Bu durumda hukuk bir baskı aygıtı olarak öznelerin vicdanına seslenemez. Fakat burada hukuk ideolojisi, kendisine ait bir söyleme sahip olması ve ahlâk ile olan ilişkisi dolayısıyla hukuki öznelerin vicdanlarında bir yankılanmaya sahip olma işlevini yerine getirebilmektedir.

Althusser'deki özne kavramında hukuk öznesine geçiş bir rota değişikliğini andırmamaktadır. İdeolojik bir aygıt olarak hukuk, tıpkı diğer ideolojik aygıtlar gibi kendi düzeni içerisinde oluşturduğu söylem dizisi ile birlikte hukuk öznesine seslenir.

³⁴¹ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 30

³⁴² Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusser, s. 281

³⁴³ Ekici, Antonio Gramsci ve Louis Althusser, s. 281

³⁴⁴ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 304

Örneğin Özdemir, hukuki söylemi hukuk ideolojisinin “*dilsel ikametgâhi*”³⁴⁵ olarak belirtmiştir. Ona göre hukuki söylem mahkemeler, yasama organları ve hukuku üreten, uygulayan diğer tüm hukuk mercilerinin toplumsal ilişkiler üzerinde etkili olacak şekilde ortaya koydukları ve kendilerinin de tâbi oldukları bir anlam dizisidir. Hukuk ideolojisi ile bu tarz bir araçsal ilişki içerisinde bulunan hukuki söylem, hukuk öznesi üzerinde etkisini kullanabilmek adına ideoloji gibi kendini yapılandırmak ve değiştirmek zorundadır. Örneğin liberal hukuki söylem içerisinde hukukun üstünlüğü prensibi, neoliberal dönem itibarıyla farklı bir anlama bürünerek hukuk öznesine seslenir ve onu etkiler.³⁴⁶ Althusser açısından ise hukuk ideolojisi, hukuki söylem aracılığıyla zihnimizdeki somutu bir kez daha işleminden geçirir ve onu hukukun nesnesi hâline getiren bir süreç başlatır.

Althusser’de hukuk öznesinin ele alınışı, hukukun Althusser’de ikili işleve sahip olması nedeniyle diğer özne üreten ideolojik aygıtlardan haklı olarak ayrılmaktadır. Bu nedenle de hukuk öznesi ikili bir oluşum sürecine dâhil olmaktadır. Hatırlanacağı üzere devletin baskı aygıtı olarak hukuk, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini düzenlerken diğer yandan hukuk ideolojisi, kendi sistemi içerisinde yarattığı söylem yoluyla hukuk öznesini oluşturmaktadır. Bu nedenle hukuk öznesi, bir anlamda ideolojinin kendine seslenmesine yönelerek hukuk ideolojisine can verirken başka bir anlamda da baskı aygıtı olarak hukukun tahakküm edici ve cezalandırıcı gücünün oluşmasını temsil etmektedir.

Hukuki ideolojinin hukuki öznenin oluşumuna ilişkin en temel tezi, öznelerin eşit ve özgür olduklarına kendilerini inandırmalarını sağlamaktır. Bu durumda hukuki söylem ve hukuki ideoloji üzerinden yola çıkarak bir hukuk öznesinin inşası mümkün hâle gelmektedir. Hukuk öznesinin inşası en temel anlamda onun bir hak süjesi olduğu söylemi üzerine inşa edilir. Hak süjesinin üretebilme motivasyonuna sahip olması bu süjenin ürettiğini pazarda satabilme ve bundan bir değer kazanması hakkının ona sağlanması ile mümkün hâle gelmektedir. Bu hak tüm öznelerin hakkı olarak bir eşitlik olgusu içerisinde hukuk tarafından sağlanmaktadır. Elbette ki kapitalist üretim

³⁴⁵ Özdemir, Sözü'n Mülkiyeti, s. 172

³⁴⁶ Özdemir, Sözü'n Mülkiyeti, s. 172-173

ilişkileri içerisinde hak süjesi bazen emeğini satar bir konumda bulunurken bazen de üretim araçlarının sahip bir özne olarak karşımıza çıkabilmektedir. Tekrar etmek gerekirse burada hukuki söylemin işlevi tüm hukuki öznelerle üretim ilişkileri içerisinde eşit olduğunu ve her zaman mülkiyet sahibi olabileceğine kendilerini inandırmayı sağlamaktır.³⁴⁷

Hukuk ideolojisinin hukuk öznesini tanıma ve çağırma ilişkisi, Marksist hukuk anlayışı içerisinde iki farklı bakış açısı ile ele alınabilir. Buna göre, ilk perspektifte Paşukanis'in meta mübadelesi ilişkisi içerisinde oluşan ve basit bir özne tanıma ilişkisine indirgenen hukuk öznesinin tasviri ortaya konulabilir. İkinci perspektifte ise bundan daha grift ve iki yönlü bir tanıma ilişkisine referans olarak Althusserci çizgiyi koyabiliriz. Bu perspektifte artık, hukuk ideolojisi çağırılma yolu ile hukuki özneyi kurmaktadır. Bu durumda hukuki öznenin oluşumu meta ilişkilerinin üretimi değildir. İdeoloji tarafından yaratılan hukuk özneleri kendi yaratılmasından azade bir şekilde, toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak bu ilişkileri de etkilemeye başlamaktadır.³⁴⁸ Bu karşılıklı etkilenme neticesinde hukuk ideolojisi varlığını özneler üzerinden toplum sathında devam ettirmektedir.

Görüldüğü üzere Althusser, özne teorisi içerisinde salt bir hukuk öznesi teorisi geliştirmemiştir. Bu hususta ele alınan hukuk öznesi teorisi, Althusser'in ideoloji teorisinde var olan hukuka ilişkin geliştirmiş olduğu düşünceler üzerinden ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda bir ideoloji olarak hukukun kendisine ait bir söyleme sahip olması onu, kaçınılmaz olarak hukuk öznesi yaratma sürecine itmektedir. Bu söylem doğrultusunda oluşan hukuk öznesi ise hukuk ideolojisinin maddi pratikleri doğrultusunda işlemlerde bulunarak kendisine biçilmiş olan rolleri (kiracı, işçi, malik, seçmen vb.)³⁴⁹ oynamaya çalışmaktadır.

Althusser'in özne teorisi ile ilgili son olarak bir eleştiriye değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Althusser'de bireyler somut öznelerle, ideolojinin

³⁴⁷ Özdemir, Ali Murat/ Şahin, Ozan Giray, Hukuka İdeolojisi Üzerinden Bakmak: Kozmopolitan, Ülkesel ve Devletçi Söylemler, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 52, Sayı 4, 2019, s. 32

³⁴⁸ Özdemir, Sözü'n Mülkiyeti, s. 199

³⁴⁹ Özdemir/Şahin, Hukuka İdeolojisi, s. 32

seslenmesi ile dönüşmektedir. Bu bağlamda hukuk ideolojisinin seslenmesiyle de birey, hukuk öznesine dönüşmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere ideolojinin özneye sadece tek seferliğine seslenmesi, bireyin özneye dönüşmesi için yeterli olmaktadır. Judith Butler, İktidarın Psişik Yaşamı adlı kitabında bu hususu ele alarak eleştirmektedir. Ona göre “Yasa”³⁵⁰, örneğin bir suçluya seslenerek onu özneye dönüştürür. Peki, bu seslenme olgusu tek seferlik bir seslenme midir? Yoksa sürekli olarak yasa, özneye seslenmeli midir? Butler’a göre Althusser, bu sorunun cevabını vermemiştir. Buna karşın Butler’a göre Yasa, sürekli olarak özneye seslenerek tâbiyetinin devamını sağlamalıdır.³⁵¹

3.3. Üretim İlişkilerinin İnşası ve Hukuk İdeolojisi

Althusser’in hukuku bir baskı ve ideolojik aygıt olarak değerlendirmesinden sonra, hukukun bu çift yönlü niteliğinin bir eylem kabilinden değerlendirmesi olarak üretim ilişkileri üzerindeki etkisine değinmek gerekmektedir. Belirtildiği üzere hukukun somut nesnesi, kapitalist üretim ilişkilerinin soyutlanmasıdır.

Kapitalist üretim ilişkilerinde tüm bireyler hak sahibidir ve her şey metadır. Meta olarak değerlendirilecek olan sadece emek sahiplerinin ürettikleri ürünler değil aynı zamanda emek gücüdür de. Kapitalist üretim ilişkilerinde, bu emek gücünün satılığa çıkarılıp kapitalist tarafından satın alınması için emek gücü sahibinin (tıpkı kapitalist gibi) hukuk karşısında özgür ve eşit olması gerekmektedir.³⁵² Bu durumda burjuva mülk edinme hususunda özgür ve eşit olurken emek sahibi de emek gücünü satmada özgür ve eşit olmaktadır.³⁵³

350 Butler, Judith, İktidarın Psişik Yaşamı, (Çev. Tütüncü, Fatma), Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 14

351 Butler, İktidarın Psişik Yaşamı, s. 14

352 Althusser burada kapitalist düzendeki işçi ile feodal dönemdeki köleyi birbirinden bu şekilde ayırır. Ona göre, köleler de bir emek gücüne sahipti fakat bunu satacak hak ehliyeti kendisine verilmemişti. Hâlbuki kapitalist düzende özgür hukuk öznesi, satabileceği tek şey olan emek gücünü özgürce satabilmektedir.

353 Althusser, Yeniden Üretim, s. 257

Hukuk, devletin bir baskı aygıtı olarak üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde etkili olurken aynı zamanda üretim ilişkilerinin işleyişine aykırılık oluşturarak bu düzeni sekteye uğratacak hukuk dışı fiilleri yasaklamakta ve cezalandırmaktadır. Buna karşın devletin baskı aygıtının kapitalist üretim ilişkilerine doğrudan müdahalesi piyasa tarafından pek hoş karşılanmaz. Bu durumda hukuk ideolojisi devreye girmekte ve daha etkin bir görev üstlenmektedir. Hukuki – ahlaki ideoloji, devletin baskı aygıtından farklı olarak her an ve her durumda, piyasayı tedirgin etmeden üretim ilişkilerini düzenlemekte ve yeniden üretilmesini sağlamaktadır.³⁵⁴ Sonuç olarak hukuk, bir üretim ilişkisi değildir. Buna karşın kendine has özellikleri ve konumu ile kapitalist üretim ilişkilerinin işleyişine sürekli olarak ve doğrudan müdahildir. Hukuk bu durumda işleyişin kendisi olmaktan ziyade bu işleyişin inşa edicisi olarak görülmektedir.³⁵⁵

Althusser'in ideoloji ve özneye ilişkin olarak kurgulamış olduğu çağrılma ve dönüşüm düşünceleri, kapitalist üretim ilişkileri özelinde hukuk öznesi açısından bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Buradaki süreç, hukuk ideolojisinin bireye bir hukuk öznesi olarak seslenmesi ve bireyin buna yönelmesi şeklinde gerçekleşmektedir.³⁵⁶ Bireyin hukuki özne olması kapitalist üretim tarzında emek sahibinin emek gücünün satılmasının meşruiyetinin sağlanmasının bir koşuludur. Bu işlem hukuk tarafından sadece özgür ve eşit hukuk öznesine verilen bir hak olarak kurgulanmıştır. Bu sahnede aslında eşitlik ve özgürlük üzerinden gizlenmek istenen, kapitalist ile emek gücü sahibinin adaletsiz bir denge üzerine kurulu alışverişidir.³⁵⁷

Hukuki öznelerin, egemen ideolojinin beklentileri doğrultusunda ve kapitalist üretim ilişkilerinin devamını sağlamak için sisteme dâhil olmalarını sağlayan hukuki metinlerdir. Egemen gücün gölgesinde hazırlanmış olan yasal metinler, sistem içerisindeki bireyleri tahakküm altında tutan birçok ahlâki ve ideolojik normlardan

³⁵⁴ Althusser, *Yeniden Üretim*, s. 259

³⁵⁵ Özdemir, Ali Murat, *Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde: İktidar ve Şiddet, Çalışma ve Toplum*, Sayı 24, 2010, s. 56

³⁵⁶ *Althusser, ideolojinin kişiye seslendiğini söylerken doğrudan devletin hem bir baskı hem de bir ideolojik aygıt olarak gördüğü hukukla sınırlanamıyordu saptamasını. Ama hukuk, bu seslenişini normatif ve somut kurumsal bir zemine oturtmasıyla diğer ideolojik aygıtlardan ayrılır*, Çataloluk, Gökçe, *Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli Miyiz? Sistematik Bir Analiz*, Hukuk Kuramı, Cilt 5, Sayı 1, 2018, s. 12

³⁵⁷ Akman, *Yeniden Üretim*, s. 277

oluşmaktadır. Bu yasal metinlerin öncelikli amacı, kendisine saygı duyulması ve düzenlemeleri çerçevesince bireyler açısından bir itaat örüntüsü oluşturmaktır. Kapitalistler kendi aleyhlerine olan hukuki düzenlemelerin, aslında kendi lehlerine olan tüm yasal düzenlemelerin bir parçası olduğunu bilir ve bu kutsal düzenin devamı için buna razı gelmektedir. Sonuç olarak tahakküm edenin iradesi ve tahakküm altında olanın rızası ile oluşan bu kutsal düzenin ve emek gücünün yeniden üretimini, bireylerin itaati ve saygısı ile sağlayan hukuk ideolojisinin ta kendisidir.³⁵⁸

³⁵⁸ Doğan, Althusser'de Emek Gücünün, s. 73

SONUÇ

Bu çalışmada, Althusser'in hukuka ilişkin yaklaşımı, yine kendisi tarafından tanımlanan üretim ilişkileri ve ideoloji kavramları üzerine inşa edilmeye çalışılmıştır. Aslında Althusser, Marksizm'in yanlış yorumlandığı tezi ile yola çıkmıştır. Bu amaç dâhilinde ilk olarak, Marx'ın ideoloji terimini ele alarak işe başlamıştır. O aslında Gramsci'nin etkisi altında, devletin salt baskı ile iş göremeyeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle de devlet ideolojik aygıtlarını zora ve baskıya dayanmadan kullanarak meşruiyetini sağlayabilmektedir.

Althusser'e göre üretim ilişkilerinin devamını sağlamak, ideoloji ve üretim ilişkilerinin uyumlu bir şekilde çalışmasına bağlıdır. Bu amaçla da ilk olarak üretim ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır. İnsanoğlu yerleşik yaşam ile birlikte üretmeye, zaman içerisinde de ihtiyacından fazla üretmeye ve en nihayetinde de ürettiğine değer atfetmeye başlamıştır. İlkel üretim ilişkileri ve değer atfetme işlemi zamanla daha komplike bir hâl almaya ve günlük yaşamın neredeyse her alanına yayılmaya başlamıştır. Bu yolla da üretim, insanların yaşam biçimlerine yön verir hâle gelmiştir. Üretim ilişkileri bu aşamadan sonra ekonomiden hukuka, siyasetten sanata, kısacası insanın etkin olduğu her alanda belirleyici bir rol oynamıştır.

Tezin bu aşamasında, genel anlamda kapitalist üretim tarzı ele alınmıştır. Kapitalist üretim tarzı içerisindeki emek gücü sahibi ve kapitalist arasındaki emek alım - satımı ilişkisi, en nihayetinde bir altyapı ilişkisidir. Ekonomik ilişkileri temel alarak kendi üstünde bir üstyapı unsuru oluştuğunu varsayan klasik Marksist bir tez mevcuttur. Bu teze göre üstyapı unsurları olarak kabul edilen hukuk, politika, kültür ve din, toplumsal üretim ilişkilerinin bir yansıması olarak değişime uğrar ve üretim ilişkileri doğrultusunda şekillenmeye başlar.

Üretim tarzına ilişkin başka önemli bir unsur ise yeniden üretim ilişkileridir. Bu kapsamda toplumsal formasyonun oluşumunda başat rol oynayan üretim tarzının en önemli unsuru, üst yapısal oluşumlarla bu üretimin yeniden sağlanmasıdır. Althusser üretim aşamasında yeniden üretimin, Marx'ın aksine sadece üretim araçlarının

yenilenmesi ile gerçekleştiremeyeceğini düşünmektedir. Ona göre, üretimin yeniden üretimi bir zihniyet inşası gerektirir. Bu zihniyet inşası da devletin ideolojik aygıtları ile gerçekleşebilir.

Üretim ilişkilerine ilişkin kavramsal açıklamalardan sonra çalışmanın bir diğer temel kavramı olan ideolojiye geçilmiştir. İdeoloji kavramının kullanıldığı her an, insan aklında bir çağrışıma neden olmasına rağmen genel – geçer bir tanıma sahip olmaması ile aslında niteliğine ilişkin çok önemli bir ayrıntıyı bizlere vermektedir. İdeoloji kelimesi, her kullanıldığında farklı bir tanım kazansa da sonuç itibarıyla, yargılanmadan kabul edilmesi beklenen ve gerek baskı zemininde gerekse baskı kullanılmadan empoze edilmek istenen fikirler kümesidir.

Tez kapsamında ideoloji kavramı, ekseriyetle Karl Marx ve onun geleneği üzerine bir felsefe inşa etmeye çalışan düşünürlerin kullandığı şekliyle ele alınmıştır. Bu nedenle de ideolojinin bu tarihi serüvende ilk ele alınış biçimi, bir yanlış bilinç veya gerçeklerin çarpıtılması şeklindedir. Gerçeğin ne olduğu, elbette ki yine ideolojiyi bir çarpıtıcı olarak görenler tarafından tanımlanmaktadır. Marx'ın olgunluk dönemi yazılarında, toplumsal ilişkilerin ekonomi ile doğrudan ilişkili olduğu şeklinde değerlendirmelerde bulunmaya başlamasıyla ideolojiye olan bakış açısı da değişmeye başlamıştır. Bu bağlamda ideoloji, gerçekliğin buğulu görüntüsünden yararlanarak insanlara netliği, gerçekte olandan farklı bir şekilde gösteren bir gözlük olmak yerine, egemen güçlerin bir sopası hâlini almaktadır. Bir başka deyişle topluma çıkarları doğrultusunda hâkim olmak isteyenler, devletin etkin rolü ile ideolojiyi bir araç olarak kullanmaktadır. Bu hâkim olma durumunda, ekonomik gücün bir yansıması ve devamı olması nedeniyle üretim ile ideolojinin, paralel bir doğrultuda hareket etmesi gerekmektedir.

Althusser'in hukuku ele alması bağlamında, üretim ilişkileri ve ideoloji ile bağlantı kurması açısından hukuk ve ideoloji ilişkisini ele almak önem arz etmektedir. Bu bağlamda tezin ikinci bölümünde, hukuk ve ideolojisi ilişkisi çeşitli zaviyelerden ele alınarak hukukun aslında bir ideoloji olarak işlev görüp göremeyeceği tartışılmıştır. Öncelikle, kapitalist düzende üreticilerden bağımsız olarak konumlanarak yine

üreticileri tarafından fetişleştirilen metalar gibi hukukun da onu ortaya koyanlar ve uygulayanlar üzerinde konumlanarak fetişleşmesine değinilmiştir. Hukuki fetişizm bir anlamda toplumsal düzenin sağlanmasında yegâne olarak borçlu olduğumuz kurum hukuktur, algısını yaratmaktadır. Bunun dışında hukuk ve ideoloji ilişkisinde hukuk, bir araç olarak egemen güçler tarafından kullanılması en önemli tezlerden birini oluşturmaktadır.

Hukuk ve ideoloji ilişkisi, kendisini en çok hukukun bir araç olarak kullanımında bulmaktadır. Bu kapsamda egemen güçler hukuku bir araç olarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadırlar. Araçsal hukuk yaklaşımında hukuk etkin bir şekilde kullanılmak adına kendi söz dizisine sahip olmalı ve bir söylem geliştirmelidir. Hukuk bu söylem aracılığı ile etkilemeye çalıştığı kitle karşısında her zaman sistematik ve uygulanabilir görülmektedir. Bunun yanı sıra hukukun araçsal yaklaşımı, bir uygulama alanı olarak kendisini en fazla kadınlar üzerinde göstermektedir. Hukukun bu ideolojik işlevi genel olarak feminist akımların dikkatini çekerek eleştiriye tâbi tutulmuştur.

Hukukun ideolojik işlevine dair son başlık ise klasik Marksist hukuk tezine ayrılmıştır. Hukukun araçsal yaklaşımına ilişkin en önemli argümanlar, Marksist hukuk tezi içerisinde geliştirilmiştir. Buna göre hukuk, emek gücünün üreticinin elinden alınmasının üretici tarafından meşru görülebilmesinde tek yoldur. Fakat hukuka dair bu araçsal Marksist yaklaşım, kendi içerisindeki düşünürler tarafından da eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştirmenlerden ilki, meta mübadelesi okulunun kurucu Paşukanis'tir. Paşukanis, hukuku salt ideoloji olarak görmeyi, ona karşı geliştirilecek eleştirileri basite indirgemek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, hukuk sistematığı kendi içerisinde yeniden tanımlanmalı ve anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Hukuk ve ideoloji ilişkisi ele alındıktan sonra son bölüm itibarıyla çalışmanın konusunun oluşturan Althusser'in düşüncelerine geçiş yapılmıştır. Bu kapsamda öncelikle, Althusser'in üretim ilişkilerini ve ideolojiyi nasıl yapılandırdığına değinilmiştir.

Althusser, ideolojinin devlet tarafından kullanımını açısından farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu farklılık, Althusser'in devlet mekanizmasını hem bir baskı aygıtı olarak görmesinden hem de baskının devre dışı bırakıldığı zaman dilimlerinde devletin varlığının sürekliliği açısından ideolojik aygıtlarının devreye girmesinden kaynaklanmaktadır. Baskı durumu aslında devletin cezalandırıcı (mahkemeler, polis, cezaevi) tarafını görmek isteyenlerin iradi bir eylem neticesinde karşılaştıkları durumu temsil etmektedir. Buna karşılık devletin ideolojik aygıtları ise bireylerin neredeyse günlük yaşam içerisindeki olağan her eyleminde karşısına çıkabilmektedir. Devlet, bu ideolojik seslenme yöntemi ile tüm bireyleri özneye dönüştürerek dışına çıkılmaması gereken alanları çizmeyi ve tüm bireylerin, devletin istekleri doğrultusunda hareket etmesini sağlamayı amaçlamıştır.

Althusser'in hukuk görüşünü ele almadan önce kendi perspektifinden devleti nasıl yapılandığını ele almak durumundayız. Çünkü Althusser, ideoloji teorisini devlet yapılanması üzerinden anlatmaktadır. Althusser, devlet yapısını ikil bir ayrıma tâbi tutmaktadır. Buna göre devlet, devlet iktidarı ve devlet aygıtı olarak ikiye ayrılmaktadır. Devlet iktidarı sürekli bir değişim içerisinde olmasına karşın devlet aygıtı tüm yapıları ile birlikte devamlılığını sürdürmektedir. Althusser, devlet aygıtının da iki kolu olduğunu belirtmiştir. Peki, Althusser devlet aygıtını neden ikili bir ayrıma tâbi tutmuştur? Bu sorunun cevabı, kapitalist üretim tarzı içerisindeki emek gücünün yeniden üretilmesinde, devletin baskı aygıtının tek başına yeterli olmamasında gizlidir. Yeniden üretim sürecinde, Althusser'in ortaya koymuş olduğu ideolojik aygıtların da devreye girmesi gerekmektedir.

Althusser'e göre devletin baskı aygıtı olarak yetersiz kaldığı bu aşamada, hukuk ideolojisi de devreye girmektedir. Althusser, emek gücünün yeniden üretiminde baskıcı aygıt olarak hukukun bir iz düşümünü, ideoloji içerisinde de tahayyül etmiştir. Bunun nedeni, kapitalist sistem içerisinde devlet üretim ilişkilerinin devamını sağlayabilmek adına, bireylere eşit ve özgür olduğunu inandırmak zorunda olmasıdır. Hukuk kendi sınırları içerisinde bu kavramları yasal olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte hukuk ideolojisi ise bireylerin, doğuştan eşit ve özgür olduğunu söylemektedir. Böylelikle hukuk ideolojisi bu söylemi ile ahlâkı da sistemin içerisine dâhil etmektedir.

Devlet burada ahlâki ve hukuki ideolojiyi kullanarak özneler üzerinde şiddet tekeli kullanmaya gerek duymadan yaptırım uygulayabilmektedir. Bu anlamda devlet, öznelerin rızası ile üretim ilişkilerinin devamını tamamen hukuki ideoloji yoluyla sağlayabilmektedir. Elbette ki burada özgürlük algısı, işçinin emeğini pazarda rahat bir şekilde satabilmesi, eşitlik algısı ise kendisini sermaye sahiplerine denk görebilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda, emek gücünün yeniden üretilmesini bir sistem içerisinde sağlayan, özneyi bu sisteme rızası ile dâhil ederek en nihayetinde de hukukun tarafsız ve evrensel bir gerçeklik olduğunu kabul ettirecek olan yine hukuk ideolojisidir.

KAYNAKÇA

Akbaş, Kasım ve diğeri, Hukuka Marksist Yaklaşım ya da Marksist Hukuk Kuramı, (Ed. Uzun, Ertuğrul), Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş İçinde, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015

Akbaş, Kasım, Eleştirel Hukuk Çalışmalarında Marksist Toplum ve Hukuk Çözümlemesi Eleştirisi, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 2005, s. 37-62

Akman, Şefik Taylan, Hukuk Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 61, Sayı 4, 2012, s. 1271-1306

Akman, Şefik Taylan, Hukuk ve Politika İlişkisi, İmge Kitabevi, 2016

Althusser, Louis, Özeleştirici Öğeleri, (Çev. Targu, Levent), Belge Yayınları, İstanbul, 2000

Althusser, Louis, Yeniden Üretim Üzerine, (Çev. Ergüden, A. Işık; Tümertekin, Alp), İthaki Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008

Althusser, Louis, Marx İçin, (Çev. Ergüden, A. Işık), İthaki Yayınları, İstanbul, 2015

Althusser, Louis, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, (Çev. Tümertekin, Alp), İthaki Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2017

Amin, Samir, Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, (Çev. Lim, Semih), Yordam Kitap, İstanbul, 2018

Arat, Necla, Feminist Hukuk, Kadın Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, 2010, s. 53-65

Aren, Sadun, 100 Soruda Ekonomi El Kitabı, Gerçek Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul, 1990

Arıkan, Engin, Feminist Düşünce ve Feminist Hukuk İçin Radikal Bir Kılavuz: Catharine A. Mackinnon, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 21 / 2, 2019, s. 661-684

Aristoteles, Politika, (Çev. Akderin, Furkan), Say Yayınları, 2. Baskı, 2015, s. 31

Arslan, Arif, “Kapitalist İdeoloji ve Çalışma”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014

Atılgan, Gökhan, Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı, Praksis Dergisi, Sayı 4, 2001, s. 11-34

Aytaç, Ömer, Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman, Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 28, Sayı 2, 2004, s.115-138

Balbus, Isaac D. “Commodity Form and Legal Form: An Essay on the ‘Relative Autonomy’ of the Law”, Law & Society, Winter 1977

Barrett, Michele, Marx'tan Foucault'ya İdeoloji, (Çev. Fethi, Ahmet), Doruk Yayınları, İstanbul, 2004

Bauman, Zygmunt, Bireyselleşmiş Toplum, (Çev. Alagon, Yavuz), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015

Beirne, Piers / Sharlet, Robert, Paşukanis ve Sosyalist Yasallık, (Çev. Ünsalan, Fehmi), (Editör Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Notabene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017

Belge, Murat, Marksist Estetik, BFS Yayınları, İstanbul, 1989

Berktaş, Fatmagül, Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No 7, 2004, s. 1-30

Birlik, P. Türkmen, Dil Üzerinden Hukuk ve İdeoloji İlişkisinin Bir Değerlendirilmesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, s. 440-477

Bottomore, Tom B., Marksist Düşünce Sözlüğü, (Türkçe Çeviriyi Derleyen Mete, Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993

Brenkert, George G., Marx'ın Özgürlük Etiği, (Çev. Alogan, Yavuz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998

Budak, Selçuk, Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000

Buer, Juith A., Feminist Theory and Law, The Oxford Handbook of Political Science, Ed. Goodin Robert E., Oxford University Press, 2015

Bulut, Yücel, İdeolojinin Tarihçesi, Sosyoloji Dergisi, Dizi 3, Sayı 23, 2011, s. 183 – 206

Bumin, Tulin, Hegel: Bilinç Problemi, Köle - Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi, Yapı Kredi, 2016

Butler, Judith, İktidarın Psikik Yaşamı, (Çev. Tütüncü, Fatma), Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015,

Cemal, Mustafa, "Hegelci Marx mı, Spinozacı Althusser mi?", Birikim Dergisi, Sayı 97, 1997

Güneş, Cevriye Demir, “Michel Foucault’da Söylem ve İktidar”, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı 21, 2013, s. 55-69

Challaye, Felicien, Dinler Tarihi, (Çev. Tiryakioğlu, Samih), Varlık Yayınları, İstanbul, 1994

Cohen, Gerald A., Karl Marx’ın Tarih teorisi, (Çev. Fethi, Ahmet), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998

Collins, Hugh, Marksizm ve Hukuk, (çev. Tuna, Umre Deniz), Dipnot Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2016

Connor, Steven, Post – Modernist Kültür, (Çev. Şahiner, Doğan), YKY, İstanbul, 2001, s. 93

Çakmak Fatma / Bilişli, Yasemin, İdeoloji, Söylem ve İletişim Çalışmalarında Ruth Wodak, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 19, Sayı 2, s. 99-124

Çataloluk, Gökçe, Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli Miyiz? Sistemik Bir Analiz, Hukuk Kuramı, Cilt 5, Sayı 1, 2018, s. 1-24

Çelik, Hilal / Ekşi, Hilal, Söylem Analizi, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 27, Sayı 27, 2013, s. 99-117

Çelik, Nur Betül, İdeolojinin Soykütüğü I: Marx ve İdeoloji, Bilim ve Sanat, Ankara, 2005

Çiğdem, Ahmet, Toplum: Kavram ve Gerçeklik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006

Demir, S. Atila, Sosyal Bilimlere Eleştirel Bakış: Frankfurt Okulu ve Pozitivizm Eleştirisi, SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, 2009, s. 59-73

Devran, Yusuf, Haber, Söylem İdeoloji, Başlık yayın Grubu, İstanbul 2010

Divitçioğlu, Sencer, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015

Divitçioğlu, Sencer, Marksist “Üretim Tarzı” Kavramı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1971

Doğan, Z. Pelin, Louis Althusser'de Emek Gücünün Yeniden Üretilmesi ve Hukuk İdeolojisi İlişkisi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, Sayı 27, İstanbul, 2016, s. 55-81

Dolu, Osman, Suç Teorileri (Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s. 419

Dönmezer, Sulhi, Kriminoloji, Beta Basım Yayım, 8. Baskı, İstanbul, 1994

Dural, A. Baran, Antonio Gramsci ve Hegemonya, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 11, Cilt 39, 2012, s. 309-321

Dursun, Hasan, Marksist Kuram Açısından Kapitalist Düzendeki İdare Hukuku ve Kuramın Görüşlerinin Bu Hukuka Yansımaları Üzerine Türkiye’den Bir Örnek, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 131, s. 115-178

Eagleton, Terry, İdeoloji, (Çev. Özcan, Muttalip), Ayrıntı Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015

Ekici, Ekrem, Antonio Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi, (Ed. Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Notabene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017

Engels, Friedrich, Josep Bloch'a Mektup (Londra, 21-22 Eylül 1890), Din Üzerine, (Çev. Güvenç, Kaya). Sol Yayınları, Ankara, 5. Baskı,

Ergil, Doğu, İdeoloji Üzerine Düşünceler, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 38, Sayı 1, 2015, s. 69-95

Faezeh, Abedkouhi, Lacan ve Levinas'ta Öteki ve Özne, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı Sistemik Felsefe ve Mantık, Ankara, 2021 s. 46-48

Fegan, Eileen, İdeology After Discourse: A Reconceptualization For Feminist Analyses of Law, Wiley on Behalf of Cardiff University, Vol: 23, No:2, Ss. 173-197

Fine, Ben / Saad-Filho, Alfredo, Marx'ın Kapital'i, Yordam Kitap, 3. Baskı, İstanbul, 2010

Fredeen, Michael, İdeoloji, Dost Kitabevi, Ankara, 2013

Freud, Sigmund, Cinsellik Üzerine Üç Deneme, (Çev. Budak, Selçuk), Öteki Yayınları, Ankara, 1997

Fuller, Lon L, Pashukanis and Vyshinsky: A Study in the Development of Marxian Legal Theory, Michigan Law Review, Vol. 47, No. 8 (Jun., 1949), s. 1157-1166

Fülberth, Georg, Kapitalizmin Kısa Tarihi, (Çev. Usta, Sadık), Yordam Kitap, 4. Baskı, İstanbul, 2018

Gavigan, Shelley A. M., Law, Gender and Ideology, Legal Theory Meets Legal Practice, Anne F. Bayefsky, ed., Ss, 283-295, Edmonton: Academic Publishing, 1988

Geuss, Raymond, Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu, (Çev. Keski, Ferda), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002

Godelier, Maurice, “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, Marksizim Sözlüğü, (Der. G. Bensussan vd.), (Çev. Yalçıntoklu, Volkan), Yordam Kitap, İstanbul, 2016

Gözler, Kemal, Anayasa Hukukunun Metodolojisi, 2. Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1999, s. 82-86

Gramsci, Antonio, Hapishane Defterleri, (Çev. Cemgil, Adnan), 7. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 20014

Güler, Nursel, İletişim, Toplumsal Cinsiyet ve İdeoloji, Yaşar Üniversitesi E-dergisi, Cilt 9, Sayı 34, s. 6023-6043

Güngör, Süleyman, Althusser’de İdeoloji Kavramı, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 2001, s. 221-231

Gürgey, Fatma İrem Çağlar, Feminist Hukuk Kuramı Nedir? , Hukuk Kuramı Dergisi, Cilt 1, Sayı 5, 2014, s. 28-44

Hall, Stuart ve Diğerleri, İdeoloji Üzerine, Pales Yayınları, İstanbul, 2014

Harvey, David, Sermayenin Sınırları, (Çev. Balaban Utku), Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012

Held, David, Introduction to Critical Theory: Horkgeimmer to Habermas, University of California Press, 1980

Heper, Altan, Feminizm ve Hukuk, Hukuk Kuramı, Cilt 1, Sayı 5, Eylül-Ekim 2014, s. 11-27.

Hilav, Selahattin, 100 Soruda Felsefe El Kitabı, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 1985

Hirst, Paul Q., Marx and Engels on Law, Crime and Morality, Economy and Society, 1:1, 1972, s. 28-56

Hirst, Paul Q ve Diğerleri, İdeoloji Üzerine, Pales Yayınları, İstanbul, 2014

Hutchinson, Alan, Critical Legal Studies, Rowman & Littlefield Publishers, New Jersey, 1989, s. 1-11

Işıқтаç, Yasemin, Kadın Mağduriyeti: Mağduriyet Olarak Kadının Hukuksal Konumu, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, Sayı 15, 2006, s. 70-80,

Jalee Pierre, Kapitalizm Nasıl İşler, (Çev. Ersoy, Süreyya), Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1995

Karahanogulları, Onur, Marksizm ve Hukuk, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 58, Sayı 2, 2002

Karahanogulları, Onur, Marksizm ve Hukuk Diyalektik Hukuk Bilimi, Yordam Kitap, İstanbul, 2018

Kazancı, Metin, Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 24, 2012, s. 67-93

Keat Russel / Urry Jean, Bilim Olarak Sosyal Teori, (Çev. Çelebi, Nilgün), İmge Kitabevi, Ankara, 1994

Kennedy, Duncan, Antonio Gramsci ve Hukuk Düzeni, (Çev. Akbaş, Kasım), Mülkiye Dergisi, Cilt 31, Sayı 257, 2014, s. 175-180

Kerov, Zubristoki Mitropoluki, Kapitalist Toplum, (Çev. Belli, Sevim), Sol Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1991

Kessler, Mark, Legal Discourse and Political Intolerance: The Ideology of Clear and Present Danger, Law & Society Review, Sayı 27, Cilt 3 1993, s. 559-598,

Kızılçelik, Sezgin, Frankfurt Okulu, Anı Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2006

Kızmaz, Zahir, Kriminolojide Yeni Yönelimler: Bütünleşik Suç Kuramları-2, Elazığ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 16, Sayı 1, 2005, s. 305-335

Koçak, Orhan, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Akıl Tutulması içinde, Metis Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1998,

Koloş, Umut, Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi, İş Dünyası ve Hukuk, Prof. Dr. Tankut Centel'e Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 765-788.

Koloş, Umut, Mikro – İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesinin Teşekkülü, Dönüşen Toplum – Dönüşen Hukuk I: Metamorfoz, (Ed. Işıқтаç, Yasemin), Sümer Kitabevi, İstanbul, 2014

Krips, Henry, İdeology and Its Pleasures: Althusser, Zizek & Praller, Contiental Thought & Theory, Volume 2, Issue 1, s. 333-367

Laclau, Ernesto, İdeoloji ve Politika, (Çev. Sarıca, Hüseyin), Belge Yayınları, İstanbul, 1985

Landes, David S., Kapitalizmin Doğuşu, (Çev. Gündüz, Süleyman E.), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998

Lemaitre, Julieta, Legal Fetishism at Home and Abroad, Unbound, 2007 Issue

Lenin, Vladimir İlyiç, Ne Yapmalı, Sol Yayınları, (Çev. İlhan Erdost, Muzaffer), 4. Baskı, Ankara, 1992

Litowitz, Douglas, Gramsci, Hegemony, and the Law, Brigham Young University Law Review, Sayı 2, 2000, s. 515-551

Loader, Ian / Sparks, Richard, Ideologies and Crime: Political Ideas and the Dynamics of Crime Control, Global Crime, Volume 17, Issue 3-4, 2016, s. 314-330

Mannheim, Karl, İdeoloji ve Ütopya, (Çev. Okyayuz, Mehmet), Epos Yayınları, Ankara, 2002

Mardin, Şerif, İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992

Marshall, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları (Çev. Akınhay, Osman ve Kömürcü, Derya), 2. Baskı, Ankara, 2015

Marx, Karl / Engels, Friedrich, Seçme Yazılar 1, (Çev. Fincancı, Yurdakul), Sol Yayınları, Ankara, 1985

Marx, Karl / Engels, Friedrich, Felsefe İncelemeleri, (Çev. Eroğul, Cem), Yordam Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2009

Marx, Karl, Grundrisse Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri c. I, (Çev. Gelen, Arif), Sol Yayınları, Ankara, 2013

Marx, Karl / Engels, Friedrich, Alman İdeolojisi, Alter Yayınları, İstanbul, 2013

Marx, Karl, Kapital, 1. Cilt, (Çev. Selik, Mehmet; Satlıgan, Nail), Yordam Kitap, 7. Baskı İstanbul, 2015

Marx, Karl, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı, (Çev. Belli, Sevim), Sol Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2016

Marx, Karl, Felsefe İncelemeleri, (Çev. Eroğul, Cem), Yordam Kitap, 4. Baskı, İstanbul, 2017

Marx, Karl / Engels, Friedrich, Devlet ve Hukuk, (Çev. Serozan, Rona), Ayrıntı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2021

McLellan, David, İdeoloji, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005

Milovanovic Daragan, Review Essay: Ideology and Law: Structuralist and Instrumentalist Accounts of Law. *Insurgent Sociologist*. 1981;11(1):93-98

Montag, Warren, The Threat Of The Outside: Althusser's On Law, (Ed. Sutter, Laurent De), Althusser and Law, Nova Iorgue, Routledge, 2013

Ng, Karen, Ideology Critique from Hegel and Marx to Critical Theory, *Constellations*, Volume 22, No 3, 2015

Öktem, Niyazi / Türkbağ, Ahmet Ulvi, Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet, Der Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2017

Örs, H. Birsen, İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, (Der. Örs, H. Birsen), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008

Özbek, H. Sinan, İnsan Felsefesi Açısından İdeoloji, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993

Özdemir, Ali Murat, Sözün Mülkiyeti Hukukun Ekonomi Politikası, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008

Özdemir, Ali Murat, Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde İktidar ve Şiddet, Çalışma ve Toplum Dergisi, sayı 3, 2010, s. 51-70

Özdemir, Ali Murat, Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde: İktidar ve Şiddet, Çalışma ve Toplum, Sayı 24, 2010

Özdemir, Ali Murat / Şahin, Ozan Giray, Hukuk İdeolojisi Üzerinden Bakmak: Kozmopolitan Ülkesel ve Devletçi Söylemler, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 52, Sayı 4, 2019

Özek, B. Yakut, Eleştirel Kuram (Frankfurt Okulu) Bağlamında İdeoloji ve Eğitim İlişkisinin Çözümlemesi, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 39, Sayı 3, 1535-1557.

Özel, Fatma Begüm / Mumyalmaz, Alper, Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno Modern İnsan Tüketim İdeolojisi, Akademik Hassasiyetler, Cilt 5, Sayı 10, 2018, s.61-82

Özenç, Berke, Hukuk Devleti Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

Özkazanç, Alev, Feminizm ve Hukuk Üzerine Eleştirel Düşünceler, Ankara Barosu Dergisi, Sayı 4, 2015, s. 205-210

Paşukanis, E, Genel Hukuk Teorisi ve Marksizim, (Çev. Karahanoğulları, Onur), Birikim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2013

Platon, Timaios, (Çev. Akderin, Furkan), Say Yayınları, 2015, s. 51

Pritchard, E. Evans, İlkelerde Din, (Çev. Portakal, Hüsen Öteki Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1999

Purvis, Trevor / Hunt, Alan, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, (Çev. Coşar Simten), Moment Dergi, Cilt 1, Sayı 1, 2014, s. 9-36

Quinney, Richard, Critique of Legal Order: Crime Control in Capitalist Society. Boston: Little, Brown and Company, 1974,

Ritzer, George, Sociological Theory, McGraw-Hill, 8. Baskı, 2010,

Sacksofsky, Ute, Feminist Hukuk Bilimi Nedir?, (Çev. Can, Osman), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1-4, 2001, s. 719-734,

Sancar Üşür, Serpil. İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme, İmge Kitabevi, 2. Baskı, 2008

Satlıgan Nail ve diğerleri, Kapital'in İzinde, Yordam Kitap, İstanbul, 2012

Sayın, Önel, İdeoloji, Sosyoloji Dergisi, Sayı 7, 1999, s. 1-14

Schneider, Elizabet, Battered Women and Feminist Lawmaking, London: Yale University Press, 2000

Sciaraffa, Stefan, Critical Legal Studies: A Marxist Rejoinder, Legal Theory, Vol. 5, 1999, s. 203

Senemoğlu, Olkan, Marx'ın Düşüncesinde İnsan Doğası ve Toplum, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2016

Slattery, Martin, Sosyolojide Temel Fikirler, (Çev. Tatlıcan, Ümit / Demiriz, Gülhan), Sentez Yayıncılık, 8. Baskı, 2015

Soykan, Ömer Naci, Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 40, sayı 1, 1999 s. 271-289

Spurk, Jan, Toplumsal Aklın Eleştirisi, (Çev. Ergüden, Işık), Versus Yayınları, İstanbul, 2008

Sunar, İlkay, Düşün ve Toplum, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008

Swingewood, Alan, Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi, (Çev. Akınhay, Osman), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998

Şahin, Çağatay, Erkek Egemen Cinsiyetçi Söylemin Türkiye'deki Kadın Haklarına Yansımaları, Hukuk Gündemi, Sayı 2, Ankara, 2012

Şahin, Fatma Süzgün, Feminist Hukuk Teorisinde Metodoloji, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt 30, Sayı 133-2, 2017, s 473-496,

Tekinalp, Şermin / Uzun, Ruhdan, İletişim Araştırmaları ve Kuramları, Beta Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2013

Therborn, Göran, İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı, (Çev. Cüre, İrfan), Dipnot Yayınları, İstanbul, 2017

Türkbağ, Ahmet Ulvi, “Immanuel Kant’ta Özgürlük, Ahlak, Hukuk ve Devlet”, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, Sayı 2, 1995, s. 71-80

Van Dijk, Teun A., Ideology and Discourse Analysis, Journal of Political Ideologies, Sayı 11, Cilt 2, 2016

Vincent, Andrew, Modern Political İdeologies, Wiley-Blackwell, 3. Baskı, United Kingdom, 2010

Vold, George ve Bernard, Snipes, Thoeretical Criminology. 5. Baskı, New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2002

Warrington, Ronnie, Paşukanis ve Meta Biçimi Teorisi, (Çev. Dinçer, Mehmet Evren), (Editör Yelkenci, Taner), Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, NotaBene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017,

Wayne, Mike, Marksizm ve Medya Araştırmaları Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler, (Çev. Cezar, Barış), Yordam Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2015

Wood, E. Meiksins, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, (Çev., Artan, Şahin), Yordam Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2016

Yareborg, Nils, Crime ideologies, Scandinavian Studies in Law, Vol. 40, pp. 431-444

Yıldırım, Adem, Eleştirel Pedagoji: Ivan Illich ve Paulo Freire’nin Eğitim Anlayışı Üzerine, Anı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013

Yılmaz, Zafer, “Althusser’in Bilim, İdeoloji ve Düzeyler Teorisinin Açmazları: Üstbelirlenimden Post-belirlenime”, Praksis Dergisi, Sayı 4, 2001

Yüksel Murat, Marksizm ve Hukuk Anlayışı, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 13, Sayı 3, 2007, s. 19-38

Yükselbaba, Ülker, Feminist Perspektiften Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 74, Sayı 1, 2016, s. 123-138

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://revisesociology.com/2016/06/04/marxist-theory-crime>, 31/10/2021 20:52

<https://www.historylearningsite.co.uk/sociology/crime-and-deviance/marxism-and-crime/> 31/10/2021 20:52,